

GLAVA I

OSNIVANJE BRIGADE

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA LJETI 1943.

a) Situacija kod neprijatelja

U prvoj polovini 1943. godine fašističke sile pretrpjele su velike poraze kod Staljingrada i u Sjevernoj Africi. To je dovelo i do velikih teritorijalnih gubitaka. U Sovjetskom Savezu su njemačke snage potisnute na Dnjeper. Saveznici su poslije kapitulacije osovinske armije u Tunisu 12. svibnja otpočeli pripreme za iskrcavanje svojih trupa na Siciliju i 10. srpnja izvršili desant. To je dovelo do previranja u Italiji. U Velikom fašističkom vijeću Mussoliniju je izglasano nepovjerenje, a 25. srpnja on je uhapšen. Talijanski kralj je na čelo nove vlade postavio maršala Badoglia (Badolja). Mada je nova talijanska vlada izjavila da nastavlja rat, svima je bilo jasno da je sada samo pitanje dana kada će njene snage kapitulirati.

Hitlerova Njemačka, iako je pretrpjela velike poraze, bila je još uvijek veoma snažna. Pod njenom kontrolom nalazila se Evropa od dalekog sjevera Norveške do Krete i Dodekaneza — od Crnog mora do Atlantskog oceana. Sistem terora i manijakalnih progona svirepo se obračunavao sa svakim i najmanjim otporom na tlu porobljenih zemalja, sa svakim glasom razuma u Njemačkoj.

Hitler je odmah poslije pada Mussolinija naredio opsežne pripremne mjere za slučaj da Italija ispadne iz rata. Njemačka Vrhovna komanda razradila je plan za brzo razoružanje talijanskih trupa na Balkanu i u Italiji, i dalje vođenje rata, ako to bude situacija zahtijevala i protiv same Italije. Taj plan dobio je šifrirani naziv »Achse« (Akse) Osovina.

Jugoslavenskom ratištu je u tom i drugim planovima njemačke Vrhovne komande dato značajno mjesto. Tako je sredinom ljeta u Vrnjačku Banju prebačen Štab 2. oklopne armije kome je u operativnom pogledu pripadala Hrvatska, Bosna i Hercegovina, a u slučaju kapitulacije Italije i Crna Gora i, naravno, Dalmacija.

Početak kolovoza u Beogradu je formiran i Štab grupe armija »F«. Komandant ove grupe armija je postavljen za vrhovnog komandanta Jugoistoka Balkana i njemu su potčinjene sve njemačke i satelitske snage na Balkanu.

Stab 2. oklopne armije je kasnije u operativnom pogledu područje **Dalmacije** zaposjelo sa dva svoja korpusa: 15. brdski na sjeveru do visine Splita i 5. SS brdski na jugu od Splita¹⁾ do Grude. Tim linijama bili su uglavnom razgraničeni i pravci nastupanja njemačkih jedinica u toku izvođenja operacija po planu »Achse«, u Dalmaciji. U sastavu 15. brdskog korpusa bile su 114. njemačka, 369. i 373. legionarska divizija, a u sastavu 5. SS korpusa 7. SS »Prinz Eugen« i 118. brdska divizija.²⁾

I poslije pada Mussolinija talijanske snage ostale su u nesmanjenom opsegu na teritoriji Jugoslavije. U Dalmaciji su ostali 6. i 18. korpus. U svom sastavu oni su imali diviziju »Zara« sa sjedištem u Zadru, diviziju »Bergamo« sa sjedištem u Splitu, diviziju »Messina«, sa sjedištem u Metkoviću i diviziju »Marche« sa sjedištem u Dubrovniku, XVII obalsku brigadu sa sjedištem u Trogiru i XXVIII obalsku brigadu sa sjedištem u Opuzenu. Osim toga bile su još i jedinice karabinjera, financijske i granične straže, mornarice i zrakoplovstva.³⁾

Vlada maršala Badoglia odmah je po preuzimanju vlasti 28. srpnja raspustila fašističku partiju, a za nosioce vlasti na anektiranim područjima depešom od 27. 8. odredila vojne komande.⁴⁾ Šifriranim telegramom od 30. srpnja general Roboti, komandant 2. talijanske armije, predložio je za guvernera Dalmacije komandanta 18. armijskog korpusa, generala Umberta Spiga.⁵⁾ On je odmah i preuzeo te prerogative. To je samo omogućilo dijelu fašističkih zločinaca da se prije kapitulacije povuku u Italiju i izbjegnu odgovornost. Inače za narod Dalmacije nije bilo bitne promjene. Politički zatvorenici nisu pušteni iz zatvora, vojne vlasti su se prema hrvatskom i srpskom narodu Dalmacije odnosile isto onako kao fašističke.

Kao posljednji trzaj, Talijani su od 10. srpnja skupa sa njemačkim i domobransko-ustaškim snagama otpočeli veliku ofenzivu na Biokovo i Mosor, težeći da očiste ova područja i osiguraju pozadinu u slučaju savezničke invazije na istočnu obalu Jadrana. Istovremeno su otpočeli, po tko zna koji put, »akciju čišćenja« i u sjevernoj Dalmaciji, a 28. srpnja na terenu rta Ploče. U svim tim operacijama oni su i dalje primjenjivali barbarske represalije: paljenje sela, ubijanje ljudi, odvođenje u logore, bombardiranje nezaštićenih sela, masovnu pljačku svega i svačega. Pod izlikom da treba ojačati obranu obalnog ruba zbog opasnosti savezničkog iskrcavanja, Talijani su se sporazumjeli s Nijemcima da povuku svoje snage bliže obali. Nijemci su opet, prozirući prave namjere Talijana, nastojali da se i oni što više približe obali, pa su od njih poste-

¹⁾ U vrijeme izvođenja operacija po planu »Achse« cijeli teritorij Dalmacije bio je pod domenu 15. brdskog korpusa.

²⁾ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, Beograd, 1963. knj. 1, str. 527.

³⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, dalje: (Zbornik), tom Xin, knjiga 3, dok. 99.

⁴⁾ Zbornik, tom XIII, knj. 3, dok. 95.

⁵⁾ Zbornik, tom xni, knj. 3, dok. 104.

peno preuzimali njihovu okupacionu zonu u zaobalju. Iz istih razloga, da bi se samo tobože ojačala obrana obale, Nijemci su i na aerodrome u Grudi, Sinju i Zemuniku uputili svoje tehničke i aerodromske jedinice.⁶⁾

Na osnovi tog sporazuma ušle su 7. 9. snage njemačkog 15. brdskog korpusa u Knin i Drniš i tako ostvarile značajnu prednost za brzi prodor prema Zadru i Šibeniku.

Još 25. 8. naredio je komandant 7. SS divizije 6. domobranskoj diviziji u Mostaru da ima isprazniti zapadni logor i sa štabom divizije do 31. 8. napustiti Mostar,⁷⁾ kako bi se ovdje mogle smjestiti njegove trupe i štab. Komanda 6. divizije, je, naravno, izvršila ovo naređenje i u predviđenom roku se prebacila u Trsteno kod Dubrovnika, a u Mostar su počeli pristizati dijelovi 7. SS divizije. Ove trupe su nešto kasnile zbog borbi u Bosni, ali ipak je Štabu SS divizije uspjelo već 8. 9. prije no što se službeno saznalo za kapitulaciju Italije, u Sinj avionima prebaciti svoje dvije čete.

Tako su Nijemci obrazovali svoju polaznu osnovicu za nastupanje prema obalama Dalmacije.

Očekujući kapitulaciju Italije i u četničkim redovima poduzete su mjere, da oni, kako su mislili, budu »sila« koja će u Dalmaciji dočekati savezničke snage, »kada one smijene Talijane«. U Split je još u svibnju stigao predstavnik Draže Mihailovića — Mladen Zujović. On je u svom izvještaju od 6. kolovoza morao priznati da se četništvo u Dalmaciji održava samo uz talijansku pomoć, »pored kojih su uglavnom sjedili u žici«, a kod svakog izlaženja iz žice u akcije pojavljivali su se »krvavi eksperimenti«. »Kako je svaka od tih akcija bila praćena pljačkom i zločinima, to svijet iz tog razloga smatra četnike običnim zločincima i tuđim plaćenicima«. Pošto je istakao da četnička Dinarska divizija raspolaže s paničnih i loše organiziranih 3—5000 četnika, Zujević zaključuje: »Za nas bi u stvari bio spas kad bi se ovdje pojavili saveznici, jer bi oni bili u stanju da spriječe međusobnu borbu, u kojoj smo mi slabija strana« — misli u odnosu na partizane — »koji predstavljaju jedinu ozbiljnu opasnost«.⁸⁾

Zujević dalje izvještava da je u Splitu formiran nekakav četnički odbor sa dr Jakšom Račićem na čelu, ali sagledavajući snagu NOP-a u Dalmaciji i posebno u Splitu on je ubrzo poslije pisanja ovog izvještaja pobjegao u Italiju.

I ustaški poglavar Ante Pavelić, koji je 1941. godine prodao Dalmaciju Musoliniju, sada priprema propagandnu kampanju kako bi sebe proglasio oslobodiocem Dalmacije. On poduzima vojne i političke pripreme da njegove trupe i emisari skupa s njemačkim snagama umarširaju u Dalmaciju.

U tu svrhu u Sinj je upućen general Josip Metzger, da pripremi reorganizaciju ustaško-domobranskih jedinica II sektora i posjedanje Dalmacije.

⁶⁾ A. VII. NAV-N-T — 313, R—193/3907 11, 14, 18, 19, 69, 70.

⁷⁾ Zbornik, tom V, knj. 18, dok. 186.

⁸⁾ Arhiv VII, četnička arhiva, k. 16, br. reg. 14/2.

Ustaško-domobranske snage u Dalmaciji sačinjavale su:

- 15. pješačka pukovnija u Kninu i Sinju
- 1. bojna 14. p. pukovnije u Dubrovniku
- Stab 8. pješačke divizije u Mostaru
- 1. Domdo pukovnija u Slivnu i Vrgorcu
- Ustaške stajaće bojne
- 17. u Drnišu
- 27. u Sinju
- 26. u Omišu
- 6. i 7. satnija iz 2. ustaške željezničke bojne u Makarskoj.⁹⁾

Najposlije i rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke je u sklopu predstojećih događaja kalkuliralo s iskrcavanjem savezničkih trupa u Dalmaciji. I mada je upravo pred kapitulaciju Italije došlo do masovnijeg prelaženja NOP-u i dijela prvaka HSS u Dalmaciji, Maček i uže rukovodstvo HSS još uvijek računaju da će uz pomoć Pavelićevih domobrana odigrati neku značajnu ulogu, kad dođe do savezničke okupacije Hrvatske — »trupama dovedenim preko Jadrana«.

b) NOP u Dalmaciji pred kapitulaciju Italije

Narodnooslobodilački pokret u Dalmaciji pulsirao je cijelo vrijeme rata u ritmu velikih zbivanja i imao neprekidnu uzlaznu liniju. Do veljačke 1943. godine on je dao 5 brigada NOV. Među njima i 4. dalmatinsku-biokovsku brigadu. Mada ova brigada nema nikakvog kontinuiteta s 4. dalmatinskom (splitskom) brigadom, s obzirom da nose istu brojnu oznaku, potrebno je ovdje i o njoj iznijeti neke barem enciklopedijske podatke.

Krajem 1942. i početkom 1943. godine, partizanske snage na planini Biokovu narasle su do jačine koju nije više bilo svrsishodno zadržavati na ovom sektoru. Tako je pred početak 4. neprijateljske ofanzive od bataljona »Vid Mihaljević« i novih boraca s područja Makarskog primorja i otoka Brača i Hvara, koji su došli na Biokovo, formirana 4. dalmatinska brigada. Njeno formiranje je obavljeno u selu Sošićima na Biokovu 6. siječnja 1943. godine. Sa 3. i 5. dalmatinskom brigadom ušla je u sastav 9. divizije NOV i u toku Četvrte neprijateljske ofenzive vodila borbe na potezu od Širokog Brijega do Vrgorca. Potom je nekoliko dana vodila teške borbe na planini Cvrsnici, a odatle je, nakon prelaska Neretve prenosila preko Prenja ranjenike Centralne bolnice. Uslijed znatnih gubitaka rasformirana je 12. 4. 1943, kao i cijela 9. divizija, osim 3. brigade koja je rasformirana 6. 6. 1943.

Ova brigada je ustvari postojala 3 mjeseca i 6 dana i u tom vremenu odigrala znatnu ulogu u borbama u toku 4. neprijateljske ofenzive. Podijelila je sudbinu 9. divizije, a njeni preostali borci ušli su u sastav 1. i 2. dalmatinske brigade, i nije poznato da se bilo koji od njih našao u sastavu nove 4. splitske brigade kada je ona formirana 12. 9. 1943. god.

3) Arhiv VII, NDH arhiva, k. 82, dok. 105.

Dalmacija je do ljeta 1943. godine dala 10.000 boraca, od toga oko 2.000 za popunu proleterskih i drugih brigada NOV. Samo u bici na Sutjesci poginulo je oko 2.900 Dalmatinaca.¹⁰⁾ Na kraju pete neprijateljske ofenzive od dalmatinskih jedinica ostale su samo 1. i 2. brigada.

Ali nakon odlaska glavnine NOV preko Neretve u Dalmaciji su narasle nove snage. Od veljače do svibnja one su se povećale od 500 na oko 2.000 boraca.¹¹⁾ Do povratka 1. dalmatinske brigade u Dalmaciju 20. 8. 1943. godine ovaj broj narastao je na oko 4.000 boraca i pred kapitulaciju Italije bio je razvrstan u tri grupe bataljona i pet odreda.¹²⁾

Sagledavajući značaj Dalmacije u predstojećim uvjetima očekivane kapitulacije Italije, Vrhovni komandant NOV i POJ je 10. 8. 1943. uputio iz centralne Bosne Stab 4. operativne zone i 1. dalmatinsku brigadu. Sa Štabom zone krenuo je i Ivo Lola Ribar, član Vrhovnog štaba. Vrhovni komandant je Štabu zone dao zadatak da u Dalmaciji pristupi mobilizaciji novih snaga za NOVJ. Vicko Krstulović o tom sastanku s drugom Titom u svojoj knjizi »Jadranska orijentacija« piše:

»Kao komandant Četvrte operativne zone tražio sam od druga Tita da joj dodijeli Prvu i Drugu dalmatinsku brigadu. Na to mi je odgovorio da se Druga dalmatinska mora u sastavu svoje divizije, Druge proleterske, vratiti u Crnu Goru. Dao je samo 1. dalmatinsku. Zapravo samo njena dva bataljona i to prepolovljena, u čijem je stroju bilo nešto preko 250 boraca. S riječima ohrabrenja — da Dalmacija, uza sve žrtve koje je dala, na svome tlu ima dovoljno snaga i dovoljno revolucionarnog poleta da stvori nove brigade i divizije naše vojske — oprostili smo se s Vrhovnim komandantom.«¹³⁾

Štab Četvrte operativne zone s grupom rukovodilaca i Prvom dalmatinskom brigadom stigao je u Dalmaciju na prostor Vrlike 20. 8. 1943. Odmah su poduzete mjere da se popuni Prva dalmatinska brigada. U nju je uključen koncem kolovoza Splitski bataljon iz Grupe udarnih bataljona Dalmacije, kao njen 2. bataljon. U rujnu je u njen sastav ušao i bivši Dinarski bataljon Splitskog odreda.

Tako je Štab 4. operativne zone raspolagao s tri grupe bataljona i jednom brigadom, te nekoliko samostalnih četa. Međutim, od Splitskog partizanskog odreda je ostao pred kapitulaciju Italije samo dio Štaba, grupica boraca pri Štabu odreda, te Dinarski bataljon koji je u operativnom pogledu dodijeljen 3. brigadi. Sjevernodalmatinski, Cetinski, Šibensko-trogirski i Biokovski odred ostali su također sa smanjenim brojem boraca.

U Dalmaciji je u to vrijeme djelovalo 1.154 člana Partije i 4.212 članova SKOJ-a. U 476 naselja postojali su NOO a djelovalo je 85 općinskih, 19 kotarskih i dva gradska NOO.¹⁴⁾

¹⁰⁾ Viktor Kučan: »Dalmatinski borci na Sutjesci«. Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, knj. 3, str. 82.

¹¹⁾ Fabijan Trgo: »Osnovne karakteristike razvitka NOB-e u Dalmaciji u 1943. godini«. Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, knj. 3, str. 10.

Grupe bataljona: Dalmatinska udarna, Splitska, Triljska i Sjevernodalmatinska. Partizanski odredi: Sjevernodalmatinski, Šibensko-trogirski, Splitski, Cetinski i Biokovski.

¹³⁾ Vicko Krstulović: *Jadranska orijentacija* — II izdanje Spektar Zagreb, str. 70.

¹⁴⁾ Vicko Krstulović: »Jadranska orijentacija« — drugo izdanje Spektar, Zagreb, str. 53.

U samom gradu Splitu, iz koga će nekoliko dana kasnije, kao što ćemo vidjeti, izrasti 4. dalmatinska (Splitska brigada) tada je obuhvaćeno aktivnim radom za NOP preko 5.000 ljudi. U akcionim odborima pojedinih struka bilo je uključeno 3.819 aktivista,¹⁵⁾ koji su oko sebe okupljali gotovo čitav Split. Samo sektaškom odnosu i ostacima familijarnih veza može se pripisati činjenica što iz tako masovnog pristanka uz liniju KP—NOP nije rezultirala i brojno jača partijska organizacija u gradu. Svega 40 članova Partije bilo je zaista malo za ovako revolucionarno raspoloženu masu građana.¹⁶⁾

Pored nekoliko ranije donijetih instrukcija G. S. H. je 14. kolovoza dao direktivu¹⁷⁾ o postupku i dejstvima jedinica NOV u slučaju prodora njemačkih snaga u pravcu Dalmacije. Iz te direktive se vidi, da je: »Neprijatelj izvršio koncentraciju jačih, većinom njemačkih snaga s tenkovima i artiljerijom na sektoru Bihać—Kulen Vakuf—Petrovac. Te snage namjeravaju vršiti pokret u pravcu Juga za Jadran«. U direktivi od 30. 8. GŠH¹⁸⁾ ističe da su neprijateljske grupe od Bihaća i Kulen Vakufa već otpočele ofenzivne operacije u pravcu Lapca, te da je namjera neprijatelja dalje nastupanje pravcem Lapac—Knin—Šibenik (Split—Zadar). Talijani, u to vrijeme, dok im se nacistička opasnost približava, i dalje vode borbe s partizanskim snagama oko Knina i Sinja, u zoni Lečevica—Ljubitovica, oko Zadra i Benkovca.

Komanda Kninskog sektora, koja je u svom sastavu imala Grupu sjeverodalmatinskih bataljona, Kninsku brigadu i sjeverodalmatinski partizanski odred, dejstvuje, u vremenu neposredno pred kapitulaciju Italije, više pod izravnim rukovodstvom GŠH. Ona je na sektoru izvan Dalmacije zadržavala nadiranje njemačkih snaga prema Kninu, a manjim dijelom snaga potiskivala Talijane prema moru, ali nije mogla spriječiti prodor njemačke 114. brdske divizije u Knin i Drniš, gdje su ove snage izbile 7. rujna.

štab 4. operativne zone izdao je 8. 9. rano ujutro Naređenje br. 62 0 rasporedu snaga na sektoru između rijeke Krke i Neretve, koje se uglavnom može svesti na ove zadatke:¹⁹⁾

— Grupa udarnih bataljona brani pravac Knin—Vrlika—Sinj;

— 1. dalmatinska brigada čisti Petrovo polje od ustaških i četničkih bandi i organizira obranu na pravcu Drniš—Muć i Drniš—Perković—(Split—Šibenik). Pod njenu komandu se stavlja grupa bataljona Branaka Dude (Splitska grupa bataljona) Splitski p. o. bez Dinarskog bataljona i šibensko-trogirski p. o.;

— Triljska grupa bataljona (grupa bataljona Velimira Škorpika) angažira se na pravcu Buško blato—Imotski;

— Cetinski odred orijentira se na pravac Sinj—Split, a naročito njegova Mosorska četa, koja ruši željezničku prugu Klis—Split;

¹⁵⁾ Fabijan Trgo: »Oslobodenje Splita u septembru 1943.« Vojno istorijski glasnik broj 1 — 2/1959. str. 70.

«) Vicko Krstulović, navedeno djelo, str. 52.

Fabijan Trgo, navedeno djelo. (Na osnovu izvještaja Mjesnog komiteta KPH Split od 30. 8. 1943. g. stoji, da je tada u Splitu bilo 60 članova KP.)

«) Zbornik, tom V, knj. 18, dok. 48.

¹⁸⁾ Zbornik, tom V, knj. 18, dok. 130.

«) Zbornik, tom V, knj. 19, dok. 21.

— Biokovski odred se angažira prema obali, a Neretvanskim bataljonom na prugu Metković—Čapljina.

Kako su tih dana, uslijed razvoja situacije i velikog priliva boraca vršene i veoma intenzivne organizacione promjene, u toku dana 8. 9. Stab zone je donio Naredbu br. 4 kojom je ponovno formirana 9. dalmatinska divizija.²⁰⁾ U njen sastav ušla je 1. dalmatinska i 3. dalmatinska brigada koja je također toga dana formirana od grupe udarnih bataljona. Nekoliko dana kasnije, odmah u toku formiranja, u sastav ove divizije ušla je i 4. splitska brigada, ali o tome nije nađena nikakva pismena naredba.

U operativni dnevnik 9. divizije²¹⁾ zabilježeno je 8. 9. 1943. da je toga dana formirana 9. divizija, koju sačinjavaju 1. i 3. dalmatinska brigada. »Treća dalmatinska formirana je od dosadašnje grupe udarnih bataljona«. Dalje je u dnevniku zabilježeno, da je istog dana Stab divizije dobio naređenje od Štaba zone (Op. br. 64) kojim je javljeno da je kapitulirala Italija, te da u vezi s tim Štab divizije odmah za Split uputi svoju 1. brigadu, a 3. brigadu da zadrži na pravcu Vrlika—Sinj.²²⁾

Na pravcu Drniš—Perković—Split zadržana je grupa bataljona Branka Dude, a prema Šibeniku orijentiran jedan bataljon Sibensko-trogirskog odreda.

Šestog rujna podijelio se Štab 4. operativne zone na dva dijela, komandant Zone Vicko Krstulović, koji je istovremeno i sekretar PK za Dalmaciju, prešao je s Ivom Lolom Ribarom članom VŠ i dijelom PK KPH za Dalmaciju u selo Dolac na sjevernoj strani Mosora da bi bili bliže Splitu u događajima koji su se očekivali. Drugi dio Štaba na čelu sa zamjenikom komandanta (Maks Baće) smjestio se u Dragoviću, podno Dinare.

KAPITULACIJA ITALIJE I FORMIRANJE BRIGADE

Primirje zaključeno između Italije i saveznika potpisano je 3. rujna 1943. godine, ali je kapitulacija Italije objavljena 8. 9. Štab 4. operativne zone saznao je za ovaj događaj iz radio vijesti kasno uvečer istoga dana, negdje oko 23 sata. Odmah su poduzete mjere s jedne strane od komandanta zone i članova PK, koji su se nalazili na Mosoru, a s druge strane od članova Štaba u selu Dragoviću.

Komandant zone je, radi uspostavljanja kontakta s Talijanima i ilegalcima u Splitu uputio preko Mosora u selo Dubravu i dalje u Zrnovnicu člana PK KPH za Dalmaciju Dragu Gizdića, a u sam grad Split, ilegalnim kanalom preko Solina Antu Raosa, sekretara PK

) Naredba Vrhovnog komandanta o ponovnom formiranju 9. divizije nije nađena u arhivama, ali se u obavještenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita Štabu Prvog proleterskog korpusa od 30. augusta 1943. godine kaže: »U Dalmaciji se formiraju dve divizije.« (Zbornik Tom U knj, 10, str. 242).

*) Operativni dnevnik 9. divizije redovito je vođen tek od 15. 10. 1943. pa se može pretpostaviti da su podaci za 8. 9. 1943. unijeti naknadno, prilikom početka vođenja, (primjedba autora).

²²⁾ Arhiv VII, NOB, k. 842, f. 2, br. reg. 56.

Skoja. Ovi i daljnji događaji u Splitu opisani su u više radova raznih autora, posebno u knjizi Drage Gizdića »Dalmacija 1943. godine«, pa će ovdje o niima biti riječi samo koliko je potrebno za bolje razumijevanje uvjeta pod kojima je ponovno nastala 4. dalmatinska — u stvari kako je formirana 4. splitska brigada.

Na glas o kapitulaciji Italije u Štabu 4. operativne zone bilo je podijeljeno mišljenje, da li najjačim snagama napasti i zauzeti Sinj i njegov aerodrom ili krenuti prema Splitu. Jedni su smatrali da su za napad na Sinj postojali u noći između 8. i 9. povoljni uvjeti. Neki izbjegli talijanski oficiri obavijestili su Štab zone da je grupica Nijemaca s aerodroma oružjem prisilila komandanta talijanskog 25. pješadijskog puka na pokornost. Oni su tražili da snage NOVJ uđu u Sinj. Preovladalo je međutim gledište da je svrsishodnije krenuti prema Splitu.²³⁾ Propuštena je prilika da se zauzme Sinj, a kasnija nastojanja naših snaga više nisu imala tako povoljne uvjete, pa nisu ni uspjela — smatra Vicko Krstulović, Time su bila znatno olakšana dejstva njemačkim trupama, kojima je za ateriranje ostao slobodan aerodrom u Sinju, što su one već 9. 9. iskoristile, iskrcavši tamo snage koje su u toku 10. 9. izbile u Klis. U daljem toku zbivanja to je uvjetovalo onako hitno stvaranje 4. splitske brigade i njeno uvođenje u borbe.

Na večer 9. 9. Štab divizije dao je svim podređenim jedinicama zapovijest:

— 3. dalmatinskoj brigadi da zatvori čvrsto pravac Knin—Vrlika—•—Sinj;

— Grupi bataljona Branka Dude da brani pravce od Drniša i Perkovića prema Splitu, razoruža talijanske posade duž željezničke pruge Perković—Kaštel Stari, te talijanske jedinice u Trogiru i Divuljama, i mobilizira narod radi rušenja pruge i cesta.²⁴⁾

— Josipu Babinu-Bepu — koji se našao na rasporedu pri Štabu divizije, da uz pomoć neke manje jedinice iz Splitskog odreda stupi u pregovore s Talijanima na Kozjaku i donjekaštelanskim selima, i ako ne prihvate zajedničku borbu protiv Nijemaca, da ih razoruža;²⁵⁾

— Berislavu Badurini, politkomesaru Splitskog partizanskog odreda, da s Mučkom letećom četom krene, s istim zadatkom, u Solin i Kaštel Sućurac;²⁶⁾

— zamjeniku politkomesara i komandantu Splitskog partizanskog odreda da s istim zadatkom i Kaštelanskom letećom četom krene za Klis.²⁷⁾

Oni su krenuli na zadatke, ali pođimo kronološkim redom, onako kako su se događaji odvijali.

Na graničnom bloku između tzv. NDH i anektiranog dijela Dalmacije u Strožancu vodili su rano ujutro 9. 9. razgovore Ante Hrabar-Rico, član Okružnog komiteta KPJ za srednju Dalmaciju i Fabijan Trgo, sekretar Kotarskog komiteta KPJ za Omiš, s nekim talijanskim oficirima.

²³⁾ Drago Gizdić: Dalmacija 1943. godine, izdanje Epoha, Zagreb 1962. str. 559.

²⁴⁾ Arhiv VII, arhiv NOV, k. 1491, f. 2, br. reg. 3.

²⁵⁾ Sjećanje Josipa Babina, u arhivi autora.

²⁶⁾ Zabilješka autora o razgovoru s Berislavom Badurinom 12. 4. 1976. u Splitu.

²⁷⁾ Zabilješka autora iz razgovora s Ivanom Vulinom u Splitu 12. 12. 1978.

Oni su na isti blok ponovno došli u toku dana skupa s članom Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju Dragom Gizdićem. Odatle je on stupio u telefonsku vezu s komandantom talijanske divizije »Bergamo« (general Becuzzi). Nakon što je ovaj hidroavionom putovao u Zadar po instrukcije kod komandanta XVIII armijskog korpusa, telefonom se popodne istog dana dogovorio da po delegaciju u Strožanac pošalje kola. Tako su 9. 9., oko 17,30 sati, ušli u Split na pregovore s Talijanima prvi predstavnici NOV Drago Gizdić i Ante Hrabar u počasnoj pratnji sedam talijanskih motociklista, i. četiri partizana iz seoske straže u Žrnovnici (Mat, Petar i Ivan Perčić, te Šime Lolić).

Na razgovorima u Štabu divizije u hotelu Park zaključeno je da Talijani još istu večer predaju civilnu vlast NOO grada, dopuste slobodan ulaz u grad, puste zatvorenike i ukinu svaku zabranu kretanja. Također su bili dogovoreni za slijedeći dan razgovori s predstavnicima Vrhovnog štaba NOVJ.²⁸⁾

Istovremeno dok su vršeni pregovori rano ujutro je MK KPJ i NOO Splita izdao proglas narodu Splita:

»Jedan naš vjekovni neprijatelj bačen je na koljena, ali nije uništen glavni neprijatelj, nije dotučena krvava njemačka fašistička zvijer. Pred nama stoje još ozbiljnije borbe, ali naša zora slobode već sviće.

Njemački fašistički imperijalizam zajedno s domaćim izrodima još će pokušati da odgodi svoju neminovnu propast. Ali od nas samih, od naše sloge i odlučnosti zavisi naša pobjeda, naša sloboda.

Rodoljubivi Splićani!

Svi kao jedan zbijte se u čvrste redove i stupajte pod vodstvom svog Narodnooslobodilačkog odbora u borbu do konačne pobjede. Ovom prilikom pozivamo i sve one koji su do sada, iz bilo kojih razloga, stajali po strani, bez obzira na njihovu nacionalnu i političku pripadnost, u naše borbene redove.

Danas napustimo svaki privatni posao! Večeras u 7 sati izadimo i manifestirajmo na ulicama našeg dragog Splita!

Svrstajmo se u borbene redove i svojom snagom dokažimo svim neprijateljima da smo nepobjedivi.

Borimo se hrabro za slobodu i demokraciju!

Splićani, budite disciplinirani, pokoravajte se odlukama NOO koji će vas voditi smjelo u borbi i bratimimo se s talijanskim vojnicima!«

Istog dana izdat je i rasturen po kasarnama letak na talijanskom jeziku za talijanske vojnike. U njemu je između ostalog stajalo:

»Vojnici, podoficiri, oficiri Talijani!

Njemački fašisti su sada naši zajednički otvoreni neprijatelji. Mi vas pozivamo da u bratskoj slozi s nama započnete borbu protiv njemačkih fašista.

Stupite zajedno s nama u borbu!

Nemojte se pokoravati zapovjedima Nijemaca!

Nemojte dozvoliti da vas Nijemci razoružaju!

²⁸⁾ Opširnije o ovom vidi: Drago Gizdić — Ulazak partizana u Split 1943. godine — Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, knj. 3.

Predajte nama naoružanje da se naoružamo i zajedno s vama borimo protiv zajedničkog neprijatelja».

Navečer 9. 9. pokrenula se lavina koja je u slijedeća dva dana zbrisala talijanske snage u Splitu.

Oko 19 sati na splitsku »rivu« slila se ogromna masa od oko 15.000 ljudi. Mjesni komitet Partije rukovodio je ovom masom preko svojih članova i članova akcionih odbora. Talijanska komanda je izvela na rivu tenkove i naredila posadama da ih pokrenu i razjure masu. Međutim, Mjesni je komitet uz tenkove bio rasporedio omladinske udarne grupe, koje su imale zadatak da prvenstveno djeluju na posade, a u slučaju

neuspjeha da ih neutraliziraju bombama. Omladinci, a njima su se pridružili i ostali manifestanti, skočili su na tenkove, počeli se bratimiti s talijanskim vojnicima, istakavši na tenkove crvene zastave. Neki talijanski vojnici, i sami već izmoreni ratom i fašizmom, pridružili su se manifestantima.²⁹⁾ Nisu uopće upotrijebili oružje. Imena hrabrih omladinaca

²⁹⁾ Detaljnije o ovome vidi: Fabljan Trgo: »Oslobođenje Splita u septembru 1943. godine« — VIG, br. 1—2/59.

koji su te rujanske večeri prvi skočili na tenkove ostala su nezabilježena. Njihovi podvizi koji su sutradan nastavljeni razoružavanjem i okončani preuzimanjem kompletnog naoružanja i opreme talijanske divizije »Ber-o_{am}o« i prištapskih jedinica talijanskog 18. armijskog korpusa — još uvijek čekaju dostojne prikaze i historičara i književnika.

Prema dogovoru s Dragom Gizdićem general Becuzzi je 10. 9. ujutro u Žrnovnicu poslao automobil, kojim su se na nastavak pregovora prevezli Ivo Ribar-Lola, Svetislav Stefanović-Cečo, Vicko Krstulović, Ante Hrabar i Drago Gizdić. Ova delegacija zatekla je Split razdragan, okičen crvenim zastavama, spreman za akciju. Pregovori su, kao što je poznato, konačno doveli do potpisivanja sporazuma o predaji naoružanja 12. 9.

Međutim, ne čekajući konačno formuliranje dokumenata o vojno-pravnim modalitetima predaje Splićani su, 10. 9. oko 11 sati počeli akciju. Udarne grupe nastupile su energično. Masa predvođena članovima Partije i Skoja provalila je najprije u logore u Spinutu. Talijanski vojnici nisu pružili nikakav otpor. Do poslije podne 11. 9. bile su razoružane sve jedinice po logorima i kasarnama, vojska, policija i fašistička milicija. Jedna polovina karabinjerskog bataljona prišla je jedinicama NOV s kompletnim naoružanjem i izrazila želju da se uključi u borbe. To je, nažalost, bila i jedina organizirana jedinica toj je pottisupila borbi protiv novog zajedničkog neprijatelja. Dio vojnika i oficira antifašista stupilo je u jedinice NOV kao pojedinci. Dio je, njih oko 3.000, bio brodovima evakuiran u Italiju, a najveći dio je sačekao Nijemce koji su ih otpremili u logore.

Narodnooslobodilački odbor preuzeo je svoje funkcije i brzo organizirao život grada u novim uvjetima. Od 10. 9. u gradu djeluje i Komanda grada (komandant Nikola Aračić). Ona je za održavanje reda i čuvanje objekata organizirala gradski posadni bataljon.

Bilo je jasno da se Split neće moći dugo držati pa su poduzete mjere da se iz grada evakuiraju, prema Mosoru, Moseću i Dinari, te oslobođenim srednjodalmatinskim otocima, naoružanje i oprema.

Split je tako oslobođen a da nije neposredno u samom gradu upotrebljen ni jedan vojnik i jedinica NOV. Becuzzi je, kada je 12. 9. potpisao sporazum o predaji naoružanja, ustvari već bio general bez vojske.

Ivo Ribar-Lola javio je 19. 9. u svom pismu drugu Titu:

»Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada. U ovim slučajevima mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom stepenu dejstvom naših vojnih jedinica spolja.

Narodne mase pokazuju nevjerovatan primjer jedinstva, discipline i inicijative i samo to objašnjava rezultate koje smo uspjeli postići.«³⁰)

Grupa bataljona Branka Duda je također bez borbe razoružala talijanske posade duž željezničke pruge Perković—Kaštel Stari, a Šibenski bataljon iz te grupe ušao je u Trogir i Divulje i tamo skupa sa stanovništvom razoružao talijanske jedinice. Dio Sibensko-trogirskog odreda razoružao je talijanske posade oko rta Ploče i posjeo obalske baterije, a s manjom grupom ušao i u sam grad Šibenik.

Josip Babin je iz Štaba 9. divizije krenuo prema Štabu splitskog odreda, kako se sjeća, u noći između 9/10. 9. Međutim, kako je tamo zatekao samo jednog kurira ostavljenog za vezu (jer su komandant i politkomesar odreda također već bili otišli po svojim zadacima prema Solinu odnosno Klisu), Babin je poveo tog kurira i krenuo s njim prema talijanskim položajima Malačka i Sv. Ivan na Kozjaku.

Došavši pred ulaz u logor, zatražio je da mu dovedu prevodioca. Došao je mlađi oficir s tumačem nekim vojnikom Istraninom. Babin je zatražio da se stavi pod njegovu komandu ili preda naoružanje i oprema. Oficir ga je zamolio da uđe u logor, a on da će konsultirati svoje pretpostavljene. Kada je već u ruci imao telefonsku slušalicu, upitao je Babina: »A šta da kažem, tko ste vi!«

»Nije važno — odgovorio je Babin — ali ako baš inzistirate, ja sam predstavnik partizanske brigade Josip Babin-Bepo.«

Kada je čuo to, oficir se brzo dogovorio sa svojom komandom i pristao da preda naoružanje i opremu. Babin se tada našao u neprilici. Predstavio se, a samim tim i prijetio, kao predstavnik partizanske brigade, a imao je za preuzimanje oružja na raspoloženju samo jednog kurira. Zato hineći velikodušnost, hladnokrvno naredi oficiru da sve pripremi za predaju, a on će kroz dva sata doći da izvrši preuzimanje. Otišavši iz logora Babin je preko nekog seljaka poručio u NOO u Kaštelima da mu se na Kozjaku hitno javi 30 aktivista NOP-a. Dva sata kasnije ušao je s njima u logor i preuzeo naoružanje. Nešto kasnije pridružila se još jedna veća grupa aktivista. Ostavivši straže u logoru Bepo je naoružao ostalo ljudstvo i s njim se spustio u Donja Kaštela. Do mraka je s ovom grupom razoružao sve posade i jedinice u donjokaštelanskim selima. Na večer je održan miting. Na njemu je Babin pozvao dobrovoljce da stupaju u jedinice NOVJ. Javio se velik broj. Jedan dio upućivan je odmah za popunu 1. i 3. dalmatinske brigade, a od drugog dijela je formirana četa, a dva dana kasnije bataljon, koji je posjeo utvrđene logore na Kozjaku i osiguravao objekte po selima. Za komandanta bataljona bio je određen Ante Bedalov-Abesinac, a za politkomesara Miro Britvić. Ovaj bataljon ušao je u sastav 4. splitske brigade kao Kaštelanski, kasnije 3. bataljon.³¹⁾

Cim su u svojim zemunicama obaviješteni o kapitulaciji Italije, sastali su se i članovi Kotarskog komiteta Solin. Palmira Grubišić-Vanja pretpostavlja da je to bilo 9. 9. ujutro u solinskom zaseoku Lamotini. Pošto u blizini nije bilo jedinica NOVJ, članovi Kotarskog komiteta su se dogovorili da odmah na pregovore s talijanskom komandom upute Vanju. Ona je s prevodiocem Vladom Grubišićem već oko 10 sati bila u Solinu, predstavila se komandantu i postavila zahtjev za predaju naoružanja. Vidjevši pred sobom mladu djevojku, za kojom je bila raspisana policijska potjernica, komandant je, sada već latinski galantno, pitao gdje se ona tako dugo krila, kada je njegovi obavještajci nisu uspjeli pronaći. Vanja je kratko odgovorila i ponovila zahtjev za predaju naoružanja, pošto je Italija kapitulirala, a borbe s Nijemcima će

si) sjećanja Josipa Babina, u arhivi autora.

se nastaviti. Komandant je odgovorio da će on pregovarati jedino s predstavnicima vojske. Dogovorili su se da će komandant po tog predstavnika uputiti vozilo, tog dana popodne. U Komitetu su onda na brzinu odjenuli u kakvu takvu uniformu jednog člana (Vanja misli da je to bio Živko Drašković) i stavili su mu vojničke partizanske oznake. Na pregovorima je komandant prihvatio da preda naoružanje, a vojsku da povuče u Split. Komitet je pokrenuo aktiviste, pa se u toku 10. 9. pristupilo razoružanju.

Poslije podne je u Solin (zaselak Ninčevići) pristigla Mučka letuća četa i politkomesar Splitskog partizanskog odreda Berislav Badurina, pa je uz njihovu pomoć dovršeno razoružanje Talijana.

Evo što o dolasku i djelovanju ove čete piše u svojim sjećanjima Ilija Marasović, tada borac u četi, a kasnije zamjenik intendanta brigade:³²⁾

»Usiljenim maršern krenuli smo sa položaja Karakašica—Nebesa kod Sinja i, mislim 10. 9. oko 14 sati, spustili smo se niz Kozjačke stijene iznad Kaštel-Sućurca. Povezali smo se sa predstavnicima NOO pa je preko njih Berislav Badurtaa pregovarao s talijanskom komandom. Pred večer su nam predali naoružanje. Pomogli smo u razoružanju garnizona u Sućurcu, Sv. Kaji i Solinu. Kako je četa brojila svega 18 boraca, to naravno bez masovne podrške stanovništva ne bi bilo moguće. Preuzeto naoružanje evakuirali smo odmah u rajon crkve Gospa na Hladi, a odatle dalje preko Kozjaka. Već u toku večeri iz Splita nam je upućeno oko 200 dobrovoljaca, pretežno omladine. Naoružali smo ih i Mučka letuća četa je prerasla u bataljon. Za komandanta bataljona određen je dotadašnji komandir čete Zekan Ivan-Ico. Ostali borci iz čete raspoređeni su svi na rukovodeće dužnosti. Zekan Mate-Kegli, Bučić Mate i Mijač Božo postavljeni su za k/omandire četa. Za vodnike vodova određeni su bili Šundov Ante-Zere, Mastelić Mate-Jela, Šolić Luka, Ninčević Ivan. Ja sam postavljen za intendanta bataljona, a Grubišić Nikola za obavještajca.

S bivšim, političkim zatvorenicima članovima KP iz Splita popunjen je politički kadar. Za političkog komesara bataljona raspoređen" je Parać Mićo, a, sjećam se i Đapić Dušana koji je došao na dužnost politkomesara 1. čete iz neke druge jedinice.

Bataljonom smo iste noći posjeli bunkere na komunikaciji Klis—Solin—Split, jer se saznalo da se Nijemci probijaju prema Splitu iz pravca Sinja. Kasnije, u toku borbi oko Klisa, ovaj bataljon je nazvan Splitski bataljon, a u toku povlačenja postao je 1. bataljon 4. splitske brigade.«

I dolazak 1. dalmatinske brigade kod Klisa posredno je vezan za formiranje i naoružavanje jednog bataljona koji je ušao u sastav 4. splitske brigade kao Solinski, odnosno 2. bataljon. O tim događajima ispričali su mi svoja sjećanja Britvić Miro, kasnije intendant brigade, tada borac Kaštelanske letuće čete, Grubišić Jozo, tada aktivista u Solinu, kasnije politički komesar čete u tom bataljonu, Grubišić Kaja, tada

®) Sjećanja Ilije Marasovića, u arhivi autora.

borac-kurir Splitskog odreda i Ćarija Ciro,³³⁾ tada vodnik u 1. bataljonu 1. dalmatinske brigade.

»Naš 1. bataljon 1. dalmatinske krenuo je sa pl. Svilaje čim je primljeno naređenje da kod Klisa zatvorimo pravac od Sinja prema Splitu. Mi smo u selo Blaca izbili ujutro 10. 9. Komandant bataljona Bogdan Stupar odmah je otišao na Priviju da pregovara sa Talijanima koji su gore držali položaje. Talijanski oficiri su se saglasili da će se sa svojom jedinicom skupa s nama boriti protiv Nijemaca ukoliko oni naiđu. Mi smo onda, uz dosta negodovanja, posjeli položaje nedaleko talijanske bodljikave žice. Međutim, niti puna dva sata kasnije bataljon je povučen u selo Blaca na odmor. Na večer smo opet krenuli na položaje, ali tamo više nismo zatekli Talijane. Pobjegli su sa svim naoružanjem. Cuo sam kasnije da su ih negdje na putu prema Solinu presreli pripadnici NOP-a iz Solina i razoružali — sjeća se Ćiro Ćarija.

Miro Britvić u svojim sjećanjima piše.³⁴⁾

»Poslije 5. neprijateljske ofenzive ja sam se iz Crne Gore probio do Biokova a odatle sam preko Mosora upućen na Kozjak — pošto sam rodom iz Kaštel Kambelovca. Na Kozjaku sam bio raspoređen u Kaštelansku leteću četvu, koja se nalazila kod partizanskog punkta u selu Blaca. Tamo sam se našao kada se saznalo za kapitulaciju Italije. Ne sjećam se tačno datuma, ali to je moglo biti ili 9. ili 10. 9. 1943. godine. Dobio sam od komande Splitskog odreda — mislim komandanta Ivana Vulina — zadatak da negdje u Klisu ili Solinu pronađem druga Antu Biočića i predam mu neku pismenu poruku. Ja sam krenuo preko Privije, pored talijanskih položaja — sjećam se, upravo se dijelio ručak, pa su me nudili da jedem. Zurio sam, pa sam se samo raspitao za našeg komandanta. Odgovorili su da ga nisu vidjeli. Biočića nisam našao ni u Klisu ni u Solinu pa sam se na večer uputio natrag na Blaca. Usput sam sreo druga Kaju Grubišića, kurira iz partizanskog punkta Blaca, i stao sam s njim da razgovaram. Dok smo mi razgovarali naišle su iz pravca Kozjaka grupe talijanskih vojnika. Tu se na brzinu okupilo nekoliko drugova i dosta žena iz sela. Naoružani smo bili ja i Kaja Grubišić. Odmah je prvooj pridošloj grupi Talijana postavljen zahtjev da predaju oružje, jer da jedino bez oružja mogu proći prema Splitu. Prva grupa je oružje predala bez otpora. Naoružalo se nekoliko ljudi i žena. Iz jedne od slijedećih grupa samo je neki podoficir pokušao oružjem pružiti otpor. Jedan mještanin iz Solina ga je oborio metkom iz puške otete prethodnoj grupi. Tako smo razoružali cjelokupnu posadu iz bunkera na Priviji. Ja sam potom krenuo za Blace i tamo sa događajem upoznao svoje rukovodioce.«

Sjećanja Kaje Grubišića o ovom događaju se podudaraju s onima Mira Britvića, a Kajin brat Jozo Grubišić³⁵⁾ dopunio je ova sjećanja:

»Mene je odmah, sutradan, o kapitulaciji Italije obavijestio Vučići Stipe, koji je tu vijest slušao preko radija. O tome sam u njihovim zemicama, gore podno Kozjaka, obavijestio terenske političke radnike. I te večeri se okupilo nekoliko drugova kod mene na večeru i dogovor.

³⁴⁾ Zabilješka iz razgovora s Ćirom Ćarijom, u Splitu 23. 1. 1979.

³¹⁾ Sjećanja Mira Britvića, u arhivi autora.

³⁵⁾ Sjećanje Joze Grubišića, u arhivi autora.

Našao se tu i moj brat Kaja, koji je, kao kurir s punkta u Blacima po zadatku došao u Solin. Bila je tu još i Palma Grubišić-Vanja, te Marin Bubić-Prč, poznati terenski radnik i član udarnih grupa, koji je u Solinu izvršio više smjelih prepada na Talijane u toku 1942. i 1943. godine. G nailasku talijanskih vojnika nas je u kući obavijestila moja supruga. Išli smo i presreli prvu grupu. Pozvali smo ih da predadu oružje, što su oni učinili bez otpora. Međutim, kada je naišla glavnina neki podoficir je potegao pištolj, a na to je Smajo Jakov pucao iz malo prije zarobljene talijanske puške i ubio tog podoficira. Ostali su onda predali oružje, pa smo ih pustili prema Splitu. Sutradan su Berislav Badurina i Marin Bubić-Prč tim oružjem naoružali novopridošle borce iz Solina i Sućurca i formirali Solinski bataljon. Marin Bubić je postavljen za komandanta bataljona a za političkog komesara Ante Vukušić. Ja sam najprije bio postavljen za komandira, pa nešto kasnije za političkog komesara 2. čete u tom bataljonu. S četom sam odmah izišao na položaje Žižina Glavica i tu vodeći borbe ostao do povlačenja iz Solina. Još u toku borbi ispod Klisa, na Žižinoj Glavici — bataljon je nazvan 2. bataljon 4. splitske brigade.«

Ivan Vulin, tada komandant Splitskog partizanskog odreda, sjeća se, da je odmah nakon što je primio obavještenje o kapitulaciji Italije krenuo prema Klisu. On smatra da je već 9. 9. poslije podne bio u Kliskoj tvrđavi i tamo s komandantom vodio pregovore. »Talijani su mi — kaže *on* — pokazali tada i sva obavještenja o partizanskim rukovodiocima, od nekih čak i slike. Dali su obećanje da će pružiti otpor Nijemcima, ali nisu bili voljni predati naoružanje.«³⁶⁾

Pouzdanost svim ovim sjećanjima, s obzirom na veliku vremensku distancu, potvrđuje jedan dokumenat — izvještaj Štabu 4. operativne zone, što ga je Ante Biočić, načelnik Štaba 9. divizije uputio 10. 9. u 7 sati.³⁷⁾

»Prema dobivenim obavještenjima, Talijani iz Klisa pregovarali sa z. politikom. S. P. O. i tražili da zajedno sa njima branipio Split od Nijemaca.

Talijani napustili Dicmo i Dugopolje.

Sa brigadom ćemo oko 11 h u Klisu.

Grupi Dudinih bataljona naređeno je da preuzme i razoruža željezničke posade na pruzi Perković—Trogir, mobiliziraju sva sela i sruše prugu i put, s malim snagama da upadnu u Trogir, narede mobilizaciju, naoružaju ljudstvo i uredе obranu prema Drnišu i Šibeniku.

S brigadom ćemo braniti pravac od Sinja prema Splitu, porušiti prugu i puteve i nastojati mobilizirati i izvući koliko nam vrijeme dozvoli.

Idem odmah na konju za Klis. Čim konkretnije i sigurnije upoznam situaciju poslat ću izvještaj.«

³⁶⁾ Zabilješka autora o razgovoru s Ivanom Vulinom, 17. 12. 78.

³⁷⁾ Arhiv VII — NOV — k. 1491, br. reg. 3—2/1.

Drago Gizdić navodi u svojoj knjizi »Dalmacija 1943. godine«³⁸⁾ da je, između ostalih, u Zrnovnici 10. 9. 1943. godine, bio i Ante Biočić, taj podatak navodi i Vicko Krstulović u svojoj knjizi »Jadranska orijentacija«.³⁹⁾ Iz svega proizlazi zaključak da je 10. 9. ujutro pristigla do Klisa 1. dalmatinska brigada i Štab 9. divizije, te da Talijani u Klisu nisu htjeli predati oružje, ali su prihvatili da će pružiti otpor Nijemcima ukoliko se oni pojave. U dokumentima se nije mogla naći potvrda za pretpostavku da se među Talijanima nalazila u Klisu i neka grupa ustaša, koja nije dozvolila predaju. Za to ipak postoji vjerojatnoća, jer je Klis bio pogranično mjesto između tzv. Nezavisne države Hrvatske i anektiranog dijela Dalmacije.

To oklijevanje Talijana u Klisu i neodlučan nastup naših pregovarača, uvjetovali su da se talijanska posada Klisa, nakon nailaska Nijemaca, ubrzo njima predala. Njemačke snage su tako bez znatnijih naprezanja zaposjele ovu dominantnu točku, Klišku tvrđavu, i odatle ugrozile Split. Srećom je odlučnim akcijama u Solinu, Splitu i Kaštelima situacija bila raščišćena. Talijani su predali naoružanje, kojim su se naoružali novoformirani bataljoni i ispriječili se Nijemcima u daljnjem nastupanju.

U Solinu je 10. i 11. 9. stvoren još jedan bataljon koji će kasnije ući u sastav 4. splitske brigade. To je bio Splitski radnički bataljon — od radnika tvornice cementa u Majdanu. O stvaranju tog bataljona, komandant bataljona Spiro Marković, kasnije obavještajni oficir brigade, u svojim sjećanjima je zabilježio, a ing Dušan Mladinov mi je u razgovoru to najvećim dijelom potvrdio⁴⁰⁾

Oni su, kako se ing Mladinov sjeća, 9. a Marković smatra 10. ili čak 11. 9. ujutro, kao aktivisti NOP-a stupili u pregovore s oficijom, komandantom posade koja je osiguravala tvornicu i okolne objekte i postavili mu ove zahtjeve:

1) da ukoliko namjerava, u slučaju prodora Nijemaca, pružiti otpor, preda dio naoružanja i opreme radnicima tvornice, te skupa s njima organizira taj otpor, pod komandom predstavnika NOP-a;

2) ako ne namjerava Nijemcima pružiti otpor, da može? napustiti sa svojim vojnicima garnizon, ali mora prethodno predati cjelokupno naoružanje i opremu;

3) ukoliko ne prihvate nijedan od ova dva uvjeta, da će radnici pristupiti prisilnom razoružanju garnizona.

Talijanski oficir je bio najviše sklon drugoj alternativni, ali je tražio da se s tim saglasi njegov pretpostavljeni starješina, pa je Markovića i Mladinova uputio u komandu puka u Solinu. Tamo su oni pukovniku, komandantu garnizona Solin izložili zahtjeve. Nakon kraćih pregovora — sjeća se inž. Mladinov — komandant je izdao pismeni nalog koji je otprilike glasio:

»Partizane od danas smatrati saveznicima i izdati im sve što je potrebno.«

³⁸⁾ Drago Gizdić: navedeno djelo, str. 536.

³⁹⁾ Vicko Krstulović: navedeno djelo, str. 58.

⁴⁰⁾ Sjećanje Spira Markovića i zabilježka o razgovoru s Dušanom Mladinovem, u arhivi autora.

Partijska organizacija je preko aktivista već ranije svim radnicima izdala direktivu da se sve tri smjene zadrže u tvornici u pripremnom stanju. Kada su se Marković i Mladinov vratili u tvornicu, aktivisti su preuzeli najprije skladište naoružanja, naoružali svoje grupe i onda pristupili razoružanju straža i posada bunkera oko tvornice. Nakon toga pristupilo se organiziranju ove naoružane mase radnika u vojnu jedinicu

bataljon. Za komandanta bataljona bio je određen Spiro Marković, a za politkomesara Parać Boris, a komandiri su, koliko se Marković sjeća, bili: inž. Mladinov, inž. Morpurgo Josip i Grgić Miro. Već 12. 9. ujutro uslijedila su prva bombardiranja njemačkih »štuka«, ali bataljon je već 11. 9. poslije podne bio na položajima Debela Glavica—Kosa, jer se saznalo da su Nijemci prodrli u Klis, te da se pokušavaju probiti dalje prema Splitu.

Bataljon je bio naoružan s oko 200 pušaka, 20 pištolja, 2 automata, desetak puškomitraljeza i isto toliko teških mitraljeza, 3 laka i 2 teška minobacača. Sve ovo naoružanje preuzeto je od Talijana u Majdanu.

Dok su se ovako razvijali događaji u Solinsko-kaštelanskom bazenu, iz grada Splita je na poziv NOO i Komande grada u toku 10. i 11. 9. prema Zrnovnici i dalje za Dubravu izišla masa od oko 4 do 5 tisuća ljudi. U Dubravi je ova masa razvrstana u 22 čete i upućena u raznim pravcima u sastav raznih jedinica. Sljedećeg dana je u Dubravi mahom od novopridošlih omladinaca formirano još 5 četa.

Iz te mase je 12. 9. u selu Kučine i dalje na položaje padinama Mosora prema Klisu upućen jedan bataljon, kome je za komandanta bio određen inž. Mladinov Dušan, koji je uslijed toga kao komandir 1. čete u radničkom bataljonu cementaša bio svega 2 dana. Za komesara je bio određen bivši politkomesar Dugopoljske partizanske čete Guina Vinko-Dinamo.

Na osnovi svog ratnog dnevnika iz tog vremena Vojmir Kljaković kaže:

»U Kučinama je do 11. 9. zadržan manji broj pridošlih boraca da bi se uključili u jedinicu koja je trebala da brani ovaj dio Mosora. Sutradan, 12. 9. dodijeljen mi je jedan vod talijanskih protutenkovskih topova (dva topa) koje smo smjestili blizu šina željezničke pruge Split—Sinj u kavama kod Kučina da bi odatle neposredno tukli ciljeve u kliskoj tvrđavi i oko nje. Također u kavi je bio jedan minobacač, a drugi smo postavili iza grebena nad Kučinama. Imali smo dosta municije koju smo dovlačili iz Splita, pa smo već popodne toga dana otvorili vatru na klisku tvrđavu odakle je artiljerija opkoljenog neprijatelja tukla naše položaje u prostoru između Klisa i Solina. Neprijatelj je u Klisu bio iznenađen, jer smo tada prvi put upotrebili artiljeriju u borbi za Split. Do tada su vojnici u opkoljenoj tvrđavi stajali na njenom zidu nesmetano pratili kako se odvija borba ispod Klisa; to smo vidjeli prostim okom. Otada se više nisu tako izlagali. Nešto kasnije toga dana neprijatelj je otvorio nasumce vatru iz svojih topova po Kučinskoj kosi daleko od nas, što je bio znak da nisu otkrili položaje naše artiljerije. Prvog dana gađanja ispalili smo 31 granatu. Sutradan sam dobio još jedan top od 75 mm koji je postavljen kod željezničke stanice Mravince. Ovo je bio samo početak onoga što je kasnije došlo.«

U Dubravi je 13. 9. formirano još 7 četa. Pet od njih je Drago Gizdić poveo na položaje prema Klisu. O tome on piše:

»Na putu smo se zaustavili kod bolnice mosorskih partizana, da se odmorimo. Ovdje sam htio provjeriti koliko ima članova Partije među ovih 600 ljudi kako bih im povjerio rukovodeće dužnosti. Da ne istupim otvoreno, pitanje sam postavio zaobilazno. Naime rekao sam: Tko je aktivno i organizirano učestvovao u NOP-u, neka istupi. Na moje iznenađenje istupili su gotovo svi! Jasno mi je bilo da nisu shvatili što želim. Svaki je za sebe smatrao da ima zasluga za razvoj NOP-a.⁴¹⁾ Zbog toga sam istupio otvoreno i pozvao sam članove Partije, koji su organizirani u partijskim jedinicama. Na to su istupila, slovom i brojem, svega dva druga i jedna drugarica. Mislim da i u ostalim jedinicama koje ovih dana formiramo i koje niču kao gljive nakon kiše nema znatnijeg broja članova Partije. Pa i pored toga ove jedinice su borbene i disciplinirane.

U to sam se uvjerio već sutradan izjutra čim smo zauzeli položaje od Mravinaca prema Klis-kosi (prema izvoru Jadra). Tek što smo došli,

⁴¹⁾ Takvi i slični primjeri u Dalmaciji tih dana nisu bili izuzetak, što samo potvrđuje koliko su mase bile privržene liniji KP s jedne strane, i koliko se u pogledu jačanja Partije sektašilo s druge strane.

primili smo borbu. Još se nije ni sunce pojavilo a već smo imali jednog poginulog i 3 ranjena. Ali i pored toga front se branio, a neki borci su se držali tako kao da imaju iza sebe stotine bitaka. Naročito je zapažen kako po borbenosti i po preciznom gađanju radnik tvornice »Majdan« Ivan Uvodić p. Pave iz Klisa, koji je s teškim bacačem kod tunela nad Jadrom spriječio njemačkoj koloni prodor cestom od Klisa.«

Za komandanta ovog bataljona, kako se sjećaju Spiro Marković i Branko Matković, bio je postavljen Miro Grgić.

Međutim, kako su se kasnije razvijali događaji, iz ovih bataljona su izdvojene manje ili veće grupe boraca i upućivane za popunu drugih jedinica, pa su, nakon što se front oko Klisa učvrstio, konačno na položajima ostali:

— u Rupotini—Žižina Glavica—komunikacija Klis—Solin 2 (Solin-ski bataljon);

— od komunikacije do zapadnog dijela Debele Glavice 1 (splitski bataljon);

— na debeloj Glavici — 4 (Splitski radnički) bataljon;

— na padinama Mosora od Klis-kosa—Rizvan Splitski omladinski bataljon.

Izlaskom ovih bataljona na položaje završeno je zatvaranje pravca od Klisa prema Splitu. Splitski omladinski bataljon se postrojio u Kučinama 12. 9. 1943, a iste večeri je došao u Kučine Josip Babin-Bepo, koga je komandant 4. operativne zone, na prijedlog načelnika štaba 9. divizije Ante Biočića, odredio za komandanta Splitske brigade, u koju su trebali ući ovi bataljoni. Za komesara brigade bio je određen dotadašnji politkomesar Splitskog partizanskog odreda Berislav Badurina. Komandant brigade je te večeri održao sastanak s komandantima bataljona desnog, a politkomesar s komandantima lijevog sektora, pa je taj dan uzet kao dan formiranja 4. splitske udarne brigade. Bataljoni koji su ušli u njen sastav bili su ustvari na položaju još od 10. i 11. 9.

U ovim danima neizmjernog poleta i inicijative širokih narodnih masa, brigada se nazivala raznim imenima — Skojevska, Splitsko-kaštelanska, Omladinska. Stab 9. divizije i Stab 4. operativne zone konačno su usvojili naziv 4. dalmatinska (Splitska) brigada. Taj naziv je kasnije sažet u »4. splitska brigada« i ostao je takav do kraja rata.

U sastav brigade uključena je i artiljerija sa sektora Kila u Split-skom polju, a na položaje Kučinska Lokva, iznad sela Kučine izvučena su bila dva brdska topa koji su, kao i artiljerija iz Mravinaca i minobacači, odatle vrlo efikasno gađali njemačke snage u njihovim pokušajima da se probiju cestom Klis—Solin, kao i ciljeve u kliskoj tvrđavi. Za komandanta ove artiljerije bio je postavljen Vojmir Kljaković.

U Solinu je snabdijevanje vršeno preko kuhinje Komande mjesta Solin (komandant mjesta Ivan Poljak-Plavi) koja se nalazila u tupinolu, nedaleko tvornice cementa u selu Sv. Kaji. Za snabdijevanje istočnog sektora formirana je intendantura u Kučinama, intendant je bio Bralić Ante.

Malačka
565

25. 9.

K o z j a k

2 i 1.b. UPUČEN U DOLINU R. VRBE

Šv. Luka

Šv.

K A Š T E L A

STARI

NOVI

S U Č U R A

KAŠTELANSKI ZALIV

LEGENDA

- NASE SNAGE
- NEPRIJATELJSKE SNAGE

0 1 2 3 4 5 km
1 : 50 000

Marjan
178

Za zapadni sektor organizirana je bila ambulanta u Solinu, a za istočni sektor u Kučinama — kuća Blaža Roguljića. Liječnik je bio dr Letica.

Za opravke naoružanja i tehnike bila je već oko 15. 9. u Kučinama formirana tehnička radionica. Bivši đaci pomorske tehničke škole i neki majstori: Repanić Nikola, Krstulović Petar, Blažević Josip, Antonini Klement, s nekoliko Talijana dobrovoljaca, uspješno su obavljali opravke svih kvarova i s mnogo entuzijazma danonoćno radili u radionici.

S ovim pozadinskim dijelovima rukovodio je Branko Matković, kasnije pomoćnik politkomesara 4. bataljona u brigadi, uz svoju dužnost partijskog rukovodioca i organizatora povezivanja članova i kandidata Partije i SKOJ-a na ovom sektoru.

To je ukratko sve što se u toku istraživanja moglo utvrditi o tome kako je formirana brigada, o čemu nije ostalo sačuvanih pisanih dokumenata.

Jpkm

NJEMACKO-USTASKI PRODOR U KLIS I BORBE BRIGADE U OBRANI SPLITA

Kada su Štabovi njemačke 114. brdske i 7. SS »Prinz Eugen« divizije u noći 8/9. 9. 1943. primili šifrirane radiograme: »Plan Achse stupa na snagu«, njihovi dijelovi već su bili u pokretu prema svojim ciljevima.

Za štabove ovih divizija taj radiogram je značio: kapitulirala je Italija, nemilosrdno i neodložno udariti na dojučerašnjeg saveznika, drsko i ne obazirući se na gubitke prodrijeti na Jadran, zauzeti luke, spriječiti evakuaciju Talijana, razoružati ih i zarobiti njihove snage.

Već ranije orijentirane na svoje pravce ove divizije su odmah otpočele energično nastupanje prema jadranskim lukama u kojima su se prikupljale talijanske trupe. Iz Knina, Drniša i sektora oko izvorišta Zrmanje, prema Zadru i Šibeniku nadirale su snage 114. Brdske divizije. Njeni prednji dijelovi izbili su u Šibenik 11. 9. Ojačana 7. SS divizija imala je zadatak: što prije zauzeti Dubrovnik, Ploče i Split. Njene borbenne grupe Gross, Meklenburg i Schmidhuber brzo su savladale neznatan otpor talijanskog VI AK i već 11. 9. ovladale Dubrovnikom i Trebinjem.

Ojačani 2. bataljon 2. SS puka skupa s ustaškim snagama je 12. 9. prodro u luku Ploče, koju su Talijani i dijelovi Biokovskog partizanskog odreda pri povlačenju temeljno razrušili.⁴²⁾

Tako su do 12. 9. na večer njemačke snage dostigle sve predviđene ciljeve na obali, osim u rajonu Splita. Ovdje se, međutim, zbog otpora jačih partizanskih snaga situacija odvijala drukčije no što su to nacistički štabovi planirali.

Uočivši da će nesigurnim putevima od Mostara (u čijem rejonu se uoči kapitulacije zatekla glavnina 7. SS divizije) izgubiti dragocjeno vrijeme, Štab ove divizije drsko na Sinjski aerodrom transportnim jungerima ubacuje 9. 9. ojačani 1. bataljon svog 1. brdskog SS puka (u nje-

mačkiiim doteumeratima: I/1. 7. SS fariedwilige gebirgs Jäger Division »Prinz Eugen«), Kao što smo vidjeli dvije čete ovog bataljona su bile prebačene avionima u Sinj 8. 9, prije no što se saznalo za kapitulaciju Italije, a na osnovi sporazuma između talijanskih i njemačkih komandi.

Ove dvije čete skupa sa 27. ustaškom *bojnom*, osigurale su prihvataje bataljona i ojačanja, pa su te snage odmah bez otpora razoružale talijanski 25. pješadijski puk divizije »Bergamo«. Već sutradan 10. 9. u 11,45 sati, saobrazno svom osnovnom zadatku, ovaj bataljon s pridruženim ustaškim snagama krenuo je prema Splitu. Evo što o tome kažu izvještaji 7. SS divizije upućeni Štabu 15. brdskog armijskog korpusa:

— 10. 9. 10.45: »O napadu I/1 na Split još nema vijesti.«⁴¹⁾

— 10. 9. 16.25: »Avioizviđanje javlja da se talijanski garnizon Split ukrcava na brodove. Borbena grupa koja nastupa od Sinja nije još dostigla Split. Molim hitno obavještenje da li da se štukama napadnu transportni brodovi u luci.«⁴¹⁾

— 11. 9. 02.30: *Dnevni izvještaj za 10. 09.* »I/1. je u 11,45 krenuo iz Sinja za Split. Avioizviđanje javlja, da je u Splitsku luku uplovilo više transportnih brodova za izvlačenje talijanskih trupa. Ojačani I/1. ima zadatak najvećom brzinom stići u *Split* i spriječiti isplavljanje transportnih brodova.

Štab 1. brdskog lovačkog puka u Sinju«¹⁾

11. 9. 16.15: »I/1. nakon odbijanja jakih banditskih snaga zauzeo Grlo, 2 km s. i. od Klisa. Italijanska divizija u Splitu, nakon bombardiranja štukama luke Split, spremna za bezuvjetnu predaju. Klis posjeli Italijani i banditske snage. Oko Splita koncentrirane jake banditske snage. koje *su se* djelomično naoružale talijanskim oružjem.«⁴⁶⁾

— 12. 9. 01.00. *Dnevni izvještaj za 11. 09.* »Ojačani I/1. u nadiranju ka Splitu, kod Grla 4 km sjeveroistočno od Splita oko 02.30 napadnut je od jakih banditskih snaga. Napad odbijen i nadiranje nastavljeno.

(Verstrakt I/1. im Angriff auf Split bei *Grlo 4 Km* Nordost Split um 02.30 durch starke Bandenkräfte angegrifen).

Klis, sjeveroistočno Splita posjeli Italijani skupa sa banditskim grupama.

10. 09. talijanske snage u Splitu odbile predaju. U luci Split štuke izvršile napad na transportni brod od 3.000 brt, koji je pod parom stajao u luci, i potopile ga. Talijanski garnizon, nakon toga spreman za bezuvjetnu predaju. Klis nakon minobacačkog udara zauzet. Oko Splita koncentracija jakih banditskih snaga.«⁴⁷⁾

Iz ovih izvještaja vidimo:

1) da se ojačani 1. bataljon 1. puka 7. SS divizije bez značajnijeg otpora do noći 10/11. 9. 1943. probio do Klis-grla, gdje je na njega izvršen prvi jači napad;

«), "», °) Arhiv VII, mikroteka NAV-N-T- 314—556/775, 778, 766.
«d) i i7) Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-314—556/753, 760, 748—50.

2) da su njemačke snage zauzele Klis-tvrđavu tek 11. 9. poslije podne;⁴⁸⁾

3) da su već 11. 9. njemački izviđači utvrdili prisustvo jakih partizanskih snaga oko Splita;

4) da talijanska komanda u Splitu održava u toku 10. i 11. 9. vezu s nastupajućim njemačkim snagama.

U Klis je prodro i tu dominantnu točku posjeo ojačani bataljon elitne njemačke dobrovoljačke SS divizije, sastavljene od fanatičnih folksdojčera iz Banata, Rumunjske i nekih drugih zemalja. S njom su se skupa probili i dijelovi ne manje fanatičnih ustaša iz 27. bojne, a nakon zauzeća tvrđave Klis, pridružilo im se, kako ćemo vidjeti, i 700 Talijana, vjerojatno fašistički nastrojenih. To je već bila snaga od oko 1.800 dobro uvježbanih i naoružanih vojnika. Njima Štab 7. SS divizije stavlja u zadatak 11. 9. da »napadnu i odbace" prikupljene banditske snage između Klisa i Splita i zauzmu Split.«⁴⁹⁾

Usljed ovakvog razvoja situacije, poletom i hrabrošću građana tek oslobođenom gradu Splitu zaprijetila je nova opasnost, dramatika koje se može mjeriti samo s onom iz 15-37. godine, kada su Turci posjeli Klis.

Tih dana Štab 4. operativne zone obavijestio je jednom depešom Glavni štab Hrvatske o dramatici obrane Splita. Evo prepisa te depeše:

»Oko 500 četnika prodrlo iz Kosova u Vrliku. Neka ih Kninska brigada napadne s leđa. Formiramo desetak novih krupnih jedinica. Pošaljite nam Mićuna za načelnika. Split ozbiljno ugrožen. *Brani ga naoružani narod.*«⁵⁰⁾ (Podvukao autor).

Između Klisa i Splita nema u tom momentu nikakve starije i iskusnije vojne jedinice. Bataljoni koji su se dan ranije stvarali od revolucionarno nastrojene omladine, radnika i seljaka Splita i okoline, predstavljali su više ustaničku masu nego solidno formirane vojne jedinice. »A od revolucionarne mase do organizirane i jedinstvenoj komandi i volji potčinjene vojne jedinice, dug je i krvav put« (F. Engels). To je poznata istina, koju nije mogla zaobići ni ova brigada.

I takvi bataljoni, tek u osnovi organizirani i bez i jednog sata prethodne vježbe, sastavljeni pretežno od omladinaoa, od kojih je prije toga rijetko koji imao priliku uzeti pušku u ruke, izašli su 10, 11. i 12. na položaje između Solina i Klisa. Tu su oni punih 16 dana, pod neprekidnim udarima njemačkih štuca, artiljerijskih i minobacačkih granata, zadržavali uporna nastojanja esesovaca da prodru prema Splitu.

Krizu iznenađenja savladale su brzo starije jedinice sjeverno od Klisa, 1. dalmatinska brigada i grupa bataljona, kasnije Cetinska brigada,

⁴⁸⁾ O zauzimanju kliske tvrđave Miro Britvić u svojim sjećanjima piše:

»Drugi dan po kapitulaciji Italije naredeno je Kaštelanskoj letećoj četi da sa zapadne strane krene prema tvrđavi radi razoružavanja Talijana. Mi smo, ja kao puškomitraljezae s pomoćnikom Milišić Franom iz Solina i još tri druga, kao patrola prethodnica izbili poslije podne oko 4 sata do prvih kuća u Klisu. Primjetili smo bježanje naroda iz mjesta. Kada smo bolje osmotrili opazili smo gore na putu prema tvrđavi kolonu njemačke pješadije i bijelu zastavu na tvrđavi. Ja sam na tu kolonu iz daljine opalio nekoliko kratkih *rafala* i oborio nekoliko Nijemaca. Oni su odmah na mene usmjerili vatru mitraljeza i lakih bacača. U prebacivanju preko ceste poginuo je jedan borac iz patrole. Za približavanje tvrđavi bilo je već kasno, pa se četa povukla.«

⁴⁹⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314/556/739—747.

⁵⁰⁾ AVII — NOV — k. 1491, br. reg. 4/4 — 7. Kijga depeša 4. operativne zone — depeša br. 640/468 od 14. rujna 1943.

pa one već 12. 9. *organiziraju čvršću* obranu na pravcu Sinj—Klisa, a 1. dalmatinska 14. 9. upućuje svoj 2. bataljon radi pojačanja obrane položaja izmslu Klisa i Solina.

U Štabu 7. SS divizije sagledava se značaj Klisa i opasnost kojoj su izložene tamo isturene snage. Zbog toga on ubrzano 11. i 12. 9. prebacuje junkersima na sinjski aerodrom 4. bataljon 1. SS puka i 1. divizion 7. artiljerijskog SS puka, pionirsku četvu istog puka i topovski vod. Stab 1. SS puka, koji se 10. 9. prebacio u Sinj, formira od ovih snaga borbenu grupu »Petersen« i upućuje je prema Klisu. Ali ona se sada već mora probijati pod teškim borbama, i uz savladavanje brojnih prepreka.

O tome Stab 7. SS divizije šalje 14. 9. u 7.35 Štabu 15. brdskog korpusa ovaj dramatični dnevni izvještaj⁵¹⁾ za 13. 9. 1943:

»Napadna grupa 'Petersen' kod Klisa, unatoč neprekidnoj podršci štuka, nije napredovala, zbog žestokog otpora neprijatelja. (Angriff Gruppe Petersen ist bei Klis trotzlaufender *Unterstützung* durch Stuka infolge heftigen fdl. Widerstands nicht vorwärts gekommen).

Prostor sjeverozapadno od Klisa *kao i južno* od ovoga posjednut od jakih banditskih snaga u izgrađenim poljskim utvrđenjima.

4/1. pod neprekidnim i teškim neprijateljskim napadima, te nakon odstranjivanja brojnih zapreka na cesti Sinj—Klisa u 13.30 spojio se sa

⁵¹⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/729—735.

snagama u Klisu. Od 15.15 grupa vodi *teške odbrambene borbe sa nadmoćnim neprijateljem podržanim artiljerijom*. Tvrđava i mjesto Klis u našim rukama.

Sedamstotima demoraliziranih Talijana u Klisu uzelo učešća u odbijanju neprijateljskih napada. Pri tome 5 Talijana poginulo a 8 ranjeno. Jedna grupa od 50 Talijana zarobljena od strane bandita.

Momentano su borbe oko Klisa još u toku.

Neprijateljska artiljerijska vatra dobro vodena.

U popodnevnim satima je iz aviona bačeno grupi Petersen u Klisu 1.000 kg namirnica, municije i sanitetskog materijala.«

Cijelog tog podneva i noći Solinski bataljon, 1. radnički i Splitski bataljon napadaju neprijateljske dijelove u Kliškom polju i na prilazima tvrđavi, a u toku noći manjim snagama prodiru i u samo mjesto Klis. U tim borbama poginulo je i ranjeno nekoliko boraca. Kako se sjeća Duje Mitrović, među njima i Branko Mladinić, orhladinac iz Splita. Grad Split nije u to vrijeme imao vremena niti da vrši popis na položaje upućenih boraca. Mnogo je njih tih dana palo u borbama a da im se ni za ime neće nikada saznati. Malo je i arhivske građe iz tog perioda — brigadne ništa, pa smo prisiljeni vršiti rekonstrukcije na osnovi sjećanja i neprijateljskih dokumenata.

Pod tim datumom, 13. 9. Vojmir Kljaković⁵²⁾ je zabilježio u dnevnik šta se vidjelo s njegove osmatračnice i na osnovi toga kaže:

»Dobili smo iz Splita velike količine artiljerijske municije. Rano smo otvorili vrlo preciznu vatra na ciljeve u kliškoj tvrđavi, ali su isto tako rano 'štuke' bombardirale Split i okolicu. Osmatrači iz tvrđave su napokon otkrili vatreni položaj naše artiljerije u kavi kod Kučina i otvorili bjesomučnu vatra na nas. Od njihovih granata razoren je nasip koji nam je služio kao zaštita oruđa a šine pred nama od eksplozije bile izvijene u spiralu kao da su od žice a ne od čelika. Začudo, od boraca nitko nije ranjen niti su oruđa oštećena.«

Nakon što se grupa »Petersen« uspjela probiti u Klis, neprijatelj sada raspolaže već s jakom snagom za dalji prodor prema Splitu. Iako ga je na položajima Markezina greda u noći 13/14. 9. žestoko napala 1. dalmatinska brigada, a s juga bataljoni Splitske brigade, i nanijeli mu znatne gubitke, on 14. 9. ujutro vrši ispad iz Klisa. Do 13 sati uspijeva potisnuti Solinski i 1. splitski bataljon na liniju zaselaka Odža—Perić—Gizdić—Zura. Na toj liniji je neprijatelj zadržan, s položaja Kučinska lokva na njegov stroj u nastupanju otvorena je žestoka artiljerijska vatra, a od tunela kod sv. Ivana minobacačima su mu nanijeti veliki gubici.

O tome Vojmir Kljaković kaže: »Rano ujutro 14. 9. 'štuke' su prv* put bombardirale Kučine i naše artiljerijske položaje. Čim bi odletjeli avioni artiljerija iz kliske tvrđave bi odmah otvarala vatra na naše artiljerijske položaje da bi nas ili blokirali ili uništili. Negdje oko podne vidjeli smo da se iz tvrđave kreću njemačke kolone i spuštaju cestom, poljem i padinama u pravcu Rupotine. Tada je neprijatelj pojačao artiljerijsku vatra na nas da onemogući naše osmatranje i tučenje. Shvatili

⁵²⁾ Vojmir Kljaković je dao svoje dopune u toku recenzije rukopisa.

smo odmah o čemu se radi. Naš prvi zadatak je bio da, bez obzira na rizik, otvorimo paljba po isturenim dijelovima neprijateljevih kolona u nastupanju. One su se vidjele kao na dlanu, pa su predstavljale izvrstan cilj, a mi smo imali dosta municije i vrlo dobru poslugu na topovima.«

Poslije podne u borbe kod Rupotine ubačeno je i šest zaplijenjenih talijanskih tenkova. Izvršen je protunapad, pa su esesovci prinuđeni na odstupanje natrag u tvrđavu Klis. A cijeli taj neprijateljski napad odvi-

Načelnik Štaba 9. divizije i komandant uže obrane Splita, Ante Bioc.i-Toni pred strojem novopridošlih boraca. Solin, polovinom rujna 1943. godine

jao se pod zaštitom eskadrila štuka koje su od ranog jutra do mraka napadale bombama i mitraljezima, mlade i na borbe nenavikle bataljone. Ipak, oni su uspjeli esesovce popodne odbaciti na polaznu liniju.

To je štabove 15. brdskog korpusa i 7. SS divizije uvjerilo da su i ovako ojačane snage nedovoljne za nastupanje prema Splitu. Zbog toga se avionima u Sinj prebacuje 5, 6. i 7. četa 2. bataljona 1. SS puka, a iz Imotskog se upućuje tenkowska kolona sa zadacima izviđanja i pokušaja proboja prema Splitu južnim pravcem preko srednjih Poljica. Kada je i ta kolona kod sela Zagvozda bila zaustavljena i prisiljena na povlačenje, štabovi 15. brdskog korpusa i 7. SS divizije naredili su grupi »Petersen« u Klisu da se učvrsti na dostignutim linijama i pređe u obranu, sve dok ne pristigne u Klis i ojačam 2. bataljon 1. SS puka.⁵³⁾

Da bi što čvršće zatvorio pravac Klis—Solin—Split, Stab 4. operativne zone već od 12. 9. počinje s organizacijom druge linije obrane.

Anti Biočiću, koji kao načelnik Štaba 9. divizije rukovodi obranom ovog pravca, upućen je iz Trogira Šibenski bataljon iz grupe bataljona Branka Dude.⁵⁴⁾ On je raspoređen na 2. liniju obrane, Voljak—Bilankuša. Istog popodneva iz Trogira su Ante Hrabar-Rico i Jozo Lozovina-Mosor, članovi OK za srednju Dalmaciju, uputili kamionima još dvije novoformirane čete. pod rukovodstvom Jure Mafijaša i Ivica Ivana, komandira, te Cvitanović Marka i Šalov Mate politkomesara. Skupa s ovim četama bataljon je narastao na oko 400 boraca.

Ovaj bataljon je u operativnom smislu također pripao Splitskoj brigadi, a 30. 9. nakon povlačenja na Dinaru rasformiran je, pa su borci upućeni u sastav 3, a rukovodioci u sastav 4. dalmatinske brigade.

Od Bilankuše do rijeke Jadra u drugu liniju je 17. 9. došao jedan dio Splitskog posadnog bataljona, a dalje prema Kučinama jedan bataljon Splitske brigade.

Obaviješten o situaciji u Dalmaciji Vrhovni komandant NOVJ Tito je 12. 9. obavijestio 2. korpus da će u Dalmaciju uputiti 2 divizije,⁵⁵⁾ a 15. 9. Vrhovni Štab je radio-depešom izdao naređenje Štabu 1. proleterske divizije:

»Naši drže Split i celu obalu. Nemci zauzeli Klis, gde se vode borbe. Potrebna vaša hitna intervencija. Prva brigada pošla pred mrak 13. o. m. Na obali ogroman plen i priliv snaga.«⁵⁶⁾

Šesnaestog rujna izbili su dijelovi 1. proleterske u rajon Aržano—Trilj, a 21. 9. Štab 4. krajiške divizije sa 6. i 10. krajiškom brigadom prešao je Dinaru i spustio se u Cetinsku dolinu.

Obaviješten o dolasku 1. proleterske divizije, Štab 4. operativne zone uputio joj je u susret kamione radi bržeg prebacivanja, a 15. 9. je Štabu divizije uputio i pismo kojim je detaljno obrazložena situacija u Dalmaciji nakon kapitulacije Italije, a posebno borbe koje su vođene na pravcu Sinj—Split, pa se pored ostalog ističe:⁵⁷⁾

»Nijemci i ustaše u broju od 2—3000 drže Sinj i Klis. Cestom ih naše snage ometaju, ali još ne uspijevaju prolaz potpuno onemogućiti. Težište borbe je na pravcu Klis—Split. Klis je potpuno opkoljen našim snagama. Grebene Rupotinu—zap. Klisa drži I dalm. brigada. Ona je uz Klis dominirajuća. Juče poslije 12 sati stalne borbe neprijatelj je pretrpio gubitke od 70 mrtvih. Sa jedne i druge strane ceste Klis—Sinj drže naše snage. Nijemci i ustaše žele drskim upadom da dezorganiziraju naše jedinice i uđu u Split. Na pravcu Klis—Split ima oko 1000 naših boraca,

⁵⁴⁾ Mile Skračić, kapetan bojnog broda u mirovini, tada komandant ovog bataljona, u svojoj izjavi datoj autoru u Splitu 3. 3. 1979. kaže:

Kada je 20. 7. 1943. u s. Zeževici formirana grupa udarnih bataljona Dalmacije, mene je, kao dotadašnjeg komandanta 3. bataljona Blokovskog odreda, komandant Operativnog štaba za Dalmaciju Maks Baće-Milić, uputio na novu dužnost. Dao mi je zadatak da na Trogirsko-šibenskom terenu, od jedne čete, kojom je komandirao Ševo Čiro-Zec i novopridošlih boraca formiram bataljon. Ja sam početkom augusta formirao taj bataljon, a nešto kasnije, kada je formiran Šibensko-trogirski odred bataljon je ušao u sastav tog odreda, a početkom septembra u sastav grupe bataljona Branka Dude. Nakon što smo razoružali Talijane u Trogiru, bili smo kamionima upućeni u Solin, gdje su nam došle još 2 čete, pa je bataljon narastao na 400 ljudi. Mislim da je bataljon rasformiran u Bituliću 30. 9. 1943. Borci su upućeni u 3. dalmatinsku, a rukovodioci u 4. splitsku brigadu. Ja sam upućen za komandanta 3. bataljona 3. dalmatinske brigade.

⁵⁵⁾ Zbornik, Tom II, knj. 10, dok. 131.

⁵⁶⁾ Zbornik, Tom II, knj. 10, dok. 136.

⁵⁷⁾ Zbornik, Tom V, knj. 19, dok. 88.

ali to su borci koji su pred dva dana stupili u naše redove. Zivo djelovanje avijacije, artiljerije i bacača plaši ih i dezorganizuje.

Do sada smo uspjeli sve napade odbiti, i svakim danom odbrambenu liniju pojačavamo i bolje organizujemo. Prva linija ide pravcem: Rupotina—Žižić—Radić—Debela Glavica—Kosa—Klis. Organizujemo i rezervnu liniju«.

Vidi se iz ovih redaka da čak ni Štab 4. operativne zone nije očekivao onakvu upornost novopridošle mase od »oko 1000« boraca, na položajima ispod Klisa. Iako su već mnoge pripreme da se ta masa učvrsti u brigadu učinjene, Štab zone još ne upotrebljava naziv »Brigada«

za jedinice na ovom pravcu, mada mi je drug Vicko Krstulović⁵⁸⁾ u razgovoru potvrdio da se on još 11. ili 12. 9. složio da Babin Josip i Berislav Badurina preuzmu komandu nad borcima i formiraju Brigadu.⁵⁹⁾

Organizaciono sređivanje Brigade teklo je uz velike teškoće, pod neprekidnim dnevnim bombardiranjima i obrambenim borbama i noćnim napadima na isturene njemačke predstraže i izvidnice. U svojim zabilješkama Duje Bulj, tada mitraljezac i vodnik voda u 2. četi Solinskog bataljona, reljefno je zabilježio detalj tih borbi:

⁵⁸⁾ Vicko Krstulović se kao sekretar PK i komandant 4. operativne zone tada nalazio u Dubravi pod Mosorom, a Štab zone je bio u Kaštel Starom.

⁵⁹⁾ Zabilješka autora o razgovoru s Vickom Krstulovićem.

»Topovi sa Tvrdave tukli su po našim položajima. Oko 10 sati pojavio se njemački izviđački avion »henšl« i u širokom krugu nadletio Split i okolinu. Poslije njega doletjele su oko 11 sati »štuke« i »hajnkli« u grupama. Štuke su se obrušavale na naše položaje na Žižinoj glavici i na položaj teškog mitraljeza iznad Bobanovih kuća. Solin je tog dana teško bombardiran. Bilo je mnogo žrtava, žena i djece. Bio sam na položaju s mitraljezom a do mene moj pomoćnik Čulap Ante, kada se, pod zaštitom bombi, topovske i minobacačke vatre jedna velika grupa Nijemaca izvukla iz Tvrdave i u dvije kolone krenula cestom Split—Klis i preko Kliškog polja. Mi smo na njih otvorili žestoku vatru, ali su oni razvivši se u streljački stroj uporno nastupali. Ranjen mi je pomoćnik pa je priskočio neki drugi borac. Bila je već kritična situacija. Našem položaju prijetio je pritisak sa desnog boka, kada je iz pravca Đurinih kuća izvršila protivnapad naša 3. četa. Nijemci su se počeli povlačiti.

Nedaleko Grginovih kuća ovoj grupi Nijemaca bila je presječena odstupnica i tu su na cesti svi izginuli od naše unakrsne vatre.

Drugog dana ponovno su se pojavile »štuke« i »henšli« već rano ujutro. Opet su teško bombardirani Split i Solin. Oko podne je iza Mosora izronio tromotorni »junkers« i bacao padobranima hranu i municiju. Kada su naši mitraljesci na grebenu Rupotine i s naših položaja na njega otvorili vatru bio je prinuđen na odbacivanje padobrana s veće visine. Tako je jedan dio toga pao i iza naših linija. Odmah iza »junkersa« nadlijetali su rojevi »štuka« i bombardirali ponovo. Naše streljačke položaje mitraljirali su iz obrušavanja i u brišućem letu. Imali smo gubitaka ali oni su bili minimalni. Naročito su se okomili na artiljerijske položaje »Kila« u Splitskom polju i oko tunela kod izvora r. Jadro. U toku dana bilo je sedam naleta »štuka« od kojih je svaki trajao po 30—40 minuta. Ipak su se sa artiljerijskih položaja odmah po padu mraka oglasili plotuni koji su gađali Klis. Tako je bilo iz dana u dan sve do 25. ili 26. kada smo se povukli i preko Kozjaka —• prijevoj Malačka — krenuli prema Muću i Svilaji«.

Izložena napadima partizanskih jedinica sa svih strana i snažnoj artiljerijskoj vatri njemačka borbena grupa Petersen nalazila se u teškom položaju, pa je odmah, čim je prebačen na Sinjski aerodrom, upućen prema Klisu i 2. bataljon 1. SS puka. S njima je 15. 9. u 20 sati krenuo iz Sinja i ustaški ministar dr Edo Bulat. Ali tada je već na položaje kod Dicma izbio 3. bataljon 3. dalmatinske brigade. Njemačka kolona bila je tamo zaustavljena i teško potučena, tako da je Štab 7. SS divizije u svom dnevnom izvještaju za 16. 9. prisiljen priznati tragičan bilans ovog nastupanja:

»Situacija u prostoru Klis—Split i dalje ozbiljna. Na položajima grupe Petersen kod Klisa cijelog dana artiljerijska i minobacačka vatra. 2/1. u 20.00 krenuo od Sinja i od 16. 09. 16.00 je u teškim borbama kod sv. Jakova, 10 km j. jz. Sinj, te sa artiljerijskom i minobacačkom vatrom napada daleko nadmoćnijeg neprijatelja jačine do 3.000 ljudi, u namjeri da se spoji sa grupom Petersen. Iz Klisa angažirane snage za

rasterećenje u 19.00 dostigle raskrnicu Kurtović 4 km s. i. Klis, ali nisu uspjeli uhvatiti vezu sa 2/1.

Vlastiti gubici do sada 50 poginulih i 120 ranjenih.«⁶⁰⁾

Ustaškom ministru Bulatu su Dalmatinci priredili »vruc doček« sa kojeg je, spasavajući se u čvrstim kamenim zgradama željezničke stanice Dicmo i zaseoka Butige odnio uspomenu, na žalost, samo puščani metak u butini.

Istovremeno u noći 16/17. 9. i 18/19. 9. bataljoni Splitske brigade vrše pritisak s južne strane na grupu Petersen, a 1. dalmatinska brigada sa sjeverne strane. Veoma povoljni položaji njemačkih trupa na Tvrđavi i Markezinoj gredi onemogućavali su svaki uspješan napad pješadije s juga. Artiljerija u kavi kraj Kučina, pred Crnom špiljom kod Lokve i iz bunkera kod željezničke stanice Solin, kao i minobacači su, međutim, koristeći obilje municije zaplijenjene od Talijana, veoma efikasno tukli ove položaje i podržavali napade 1. dalmatinske brigade.⁶¹⁾

U vremenu od kapitulacije Italije do dolaska 1. proleterske divizije na širem rajonu obrane Splita, osim Splitske, organizirane su i Cetinska, Trogirska i Šibenska brigada. To je znatno otežalo rukovođenje operacijama, pa Štab zone u sporazumu s komandantom 1. proleterske divizije 17. 9. pristupa organizaciji:

— Manevarske grupe, sastava 1. proleterska i 4. krajiška divizija, pod komandom Štaba 1. proleterske divizije;

— Komande Šibenskog sektora — Šibenska i Trogirska brigada (v. d. komandanta, načelnik Štaba zone Frane Biočić);

— Komande Sinjskog sektora, sastava 9. divizija i Splitska brigada,⁶²⁾ pod komandom Štaba 9. divizije;

— Komande Imotskog sektora, sastava Cetinska brigada i Omiška grupa bataljona, komandant Ivan Vulin, zamjenik komandanta Miloš Vučković, komandant bataljona 1. proleterske brigade.

Istim naređenjem formirana je Komanda Obalskog sektora i najavljeno formiranje »borbene pomorske jedinice« (u stvari Komande RM — primjedba MŠ). Za rukovođenje operacijama u sjevernoj Dalmaciji određen je Štab Kninskog sektora, a za Biokovsko-neretvansko-otočko područje Štab Biokovskog partizanskog odreda.⁶³⁾

S operativnom grupom i dijelovima 3. i Cetinske brigade Štab zone je planirao likvidaciju sinjskog garnizona i izoliranih ostataka 2. bataljona 1. SS puka u Dicmu. Omiška grupa bataljona u sadejstvu s 1. proleterskom brigadom trebala je napasti Omiš, a 1. dalmatinska i Splitska brigada Klis. Obranu prema Šibeniku i Drnišu preuzela je Komanda Šibenskog sektora, a prema Kninu dijelovi 3. dalmatinske brigade i 4. krajiške divizije.

Međutim, i u njemačkim se štabovima sagledava sva ozbiljnost situacije isturenih snaga prema Splitu, pa 2. oklopna armija 16. 9. naređuje da se iz Albanije u rajon Splita uputi 92. motorizirani puk, ojačan

⁶⁰⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/688—691.

⁶¹⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, Br. reg. 6/2, 7/2 i 10/2 i Ratni dnevnik Vojmira Kljakovića.

⁶²⁾ Ovo naređenje Štaba 4. operativne zone je, koliko se moglo utvrditi, prvi sačuvani pisani dokument u kome se spominje »Splitska brigada«.

⁶³⁾ Zbornik tom V, knj. 19, dok. 88.

jednim artiljerijskim divizionom. Stab 7. SS divizije 15. 9. planira motoriziranom borbenom grupom, ojačanom 8. divizionom 7. artiljerijskog puka, pod ličnim rukovodstvom komandanta divizije, nastupanje prema Splitu pravcem Imotski—Zagvozd—Šestanovac—Žrnovnica, kako bi obranu ispod Klisa napao s leđa.⁶⁴⁾

Sutradan u 7 sati ova motorizirana grupa krenula je iz Imotskog i do podne se probila u Zadvarje, savladavši otpor jedinica Imotskog sektora. Poslije podne je produžila nastupanje preko Cetine, a 17. 9. izbila u selo Zvečanje. Ovdje su zaustavili njeno dalje nastupanje talijanski artiljerici iz omiške grupe bataljona *ošteivši dva od 4 tenka*, pa je grupa 18. 9. odstupila prema Imotskom. Time je bila otklonjena opasnost udara s leđa mlade brigade na položajima oko Klisa, pa ona 19/20. 9. svojom artiljerijom i minobacačkom vatrom tuče neprijateljske položaje na Markezinoj gredi i u tvrđavi Klis, a bataljoni sprečavaju ispade njemačkih dijelova u njihovim pokušajima nasilnog izviđanja u pravcu Solina.

Iz *jednog* sačuvanog izvještaja načelnika Štaba 9. divizije Ante Biočića, što ga je on 19. 9. uputio politkomesaru 4. operativne zone, vidimo pod kakvim uvjetima su poduzimane mjere za organizaciono konsolidiranje ove brigade:

»1) Ja sam preduzeo sve da požurim za Split brigadom. *Budući je ljudstvo na položaju*, poslao sam naređenje N.O.O. po Kaštelima da sprema kazane za čete, mazge za komoru.

2) Jednog doktora Vjeku, odredio sam za šefa saniteta i dao mu uputstvo da spremi sav potreban materijal za sanitet a zatim i personal.

3) Babina, komandanta brigade, i druga Skojeveca uputio sam na desni sektor da od pozadinskih masa stvore 1—2 bataljona, i sa *ovim smjene borce sa položaja i formiraju bataljone*. U perspektivi imat će četiri bataljona. Nastojaću ih snabdjeti sa svim.

4) Imaće i prateću četvu sa 2 bacača i 2 topa.

5) Ovde imam iz Trog, sektora oko 230 ljudi. Oko^N100 su na položaju i stavio sam ih u sastav Brigade. Ostalih 130 predati ću 1. dalmatinskoj brigadi.

6) Uputio sam neki dan bataljon *Šoltana* prema Omišu, oko 200 ljudi. Po potrebi ću ih vratiti za popunu 1. i 3. dalmatinske brigade.

7) Mišljenja sam da se 1. dalmatinskoj mora dati Biokovski bataljon iz Cetinske brigade. Jer, potrebno je da 9. divizija bude udarna, ostale će se pored nje razvijati. Za ovo bi trebalo izdati odmah naređenje, da 1. dalmat. uputi kadar za taj bataljon i čim situacija dopusti da ih preuzmu. Jer od ovog ljudstva, ne može se dati i pouzdati da bude bataljon 1. dalmatinske, nego samo popunu napraviti.

8) Tako bi 1. i 3. brigadu imali dobru, a sa 4. bi organizaciono sve uradili i nadam se uspjeli postići dosta dobru jedinicu.

9) Jutros je artiljerija naša tukla tvrđavu vrlo efikasno i sigurnim pogotcima.

⁶⁴⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-314/356/720.

10) Stanje se normalizuje, preko dana je teško usled avijacije, ali za noćas nadam se i trudiću se da imam točan uvid Splitske brigade.«⁶⁵⁾

Istog dana u 19 sati Biočić ponovo izvještava Štab 4. operativne zone:

»1) Današnja bombardovanja bila su uglavnom uperena na most. Bez rezultata.

2) Promjena u toku dana nema.

3) Sa organizacijom Brigade potpuno je u redu — organizaciono će se postaviti, naoružati, snabdjeti ekonomski i sanitetski, ljudstvo je dobro — naime — dobro za razvijanje.

4) Kaštelanski N. O. O. se svesrdno zauzima za ovu brigadu i želi da se zove — Splitsko-Kaštelanska. Moglo bi im se udovoljiti, a čim se formira i uđe u sastav i onako dobiva naziv 4. brigada. Ovo ima samo kao podstrek da bude.

5) Ljudstvo za 1. dalmatinsku 300 — stvoriću, samo ne znam gdje se izgubio onoliki broj upućenih ljudi.

6) Samo bombardiranje postaje jače i preko dana samo se iz zaklona u zaklon leti. Morati ćemo ih čim pre iz Klisa izvaditi.«⁶⁶⁾

Bataljoni prve linije bili su već 10 dana neprekidno na položajima. Na drugoj liniji stanje je takođe bilo veoma teško. Po danu gotovo i

«) Arhiv vrt, NOV, k. 1491, br. reg. 11/8.
Arhiv VU, NOV, k. 1491, br. reg. 12/8—1.

teže nego na prvoj liniji. Bili su izloženi žestokim bombardiranjima i mitraljiranjima. Samo noću mogao se kako tako odvijati politički i vojnički rad s borcima druge linije. Na prvoj liniji to uopće nije bilo moguće.

Tada mladi skojevac Ivo Bego, kasnije vodni delegat i zamjenik komesara čete u Brigadi, se sjeća: »Na položajima Kučinska lokva mene su odredili kao skojevca na jedan laki minobacač. Nisam prije toga nikada ni vidio takvo šta. Pogledao sam talijanska uputstva, teoretski sam sve shvatio ali nisam imao nikakve prakse. Dali su mi sutradan dva Talijana koji su nešto znali rukovati minobacačem, ali su bili neobično plašljivi. Negdje predveče između dva naleta 'štuka' došao je Jozo Pekić, kasnije komandir čete u brigadi, da nam održi instruktažu iz rukovanja minobacačem. On je mogao objasniti tek osnovne elemente načina gađanja, jer je instruktaž trajao nepun sat. Naveče smo odmah sa bacačem izišli u prednju liniju i sa istočne strane gađali tvrđavu. Naravno pogoci nisu bili precizni. Srećom prostor tvrđave je bio veliki a na njemu su bili jedino neprijateljski vojnici.«

I tako neuvježbani ali revolucionarnim poletom zadojeni borci uspjeli su natjerati esesovce da pređu u obranu. Samo izvanredno povoljnim topografskim uvjetima strmih stijena na kojima leži Kliška tvrđava i njenim nepristupačnim zidovima imali su zahvaliti što su se mogli održati. Njihovi ispadi iz Tvrđave bili su sve rjeđi.

Konačno je 19. 9. pristigao u Metković ojačani 92. motorizirani puk,⁶⁷⁾ pa štabovi 2. oklopne armije, 15. brdskog korpusa, te 7. i 114. divizije planiraju da obranu Splita slome kombiniranim motoriziranim, brdskim i zračnodesantnim snagama. U tim planovima posebno mjesto je imao napad u rajonu Solin—Kučine. Bilo je predviđeno da se u Splitsko polje spusti jaki padobranski desant, koji bi nakon što zarobi »banditske štabove u Splitu« pritekao u pomoć grupi Petersen, napadom iz pozadine na »banditske« položaje južno od Klisa. Istovremeno bi motorizirane snage napale pravcem Sinj—Klis—Split, a snage 114. divizije pravcem Drniš—Perković prema Trogiru i pravcem Drniš—Muć prema Sinju.

U cilju izvršenja ovih planova Štab 7. SS divizije prebacio se 21. 9. u Imotski, gdje je u širem rajonu prikupio: 1. četu oklopnog brdskog lovačkog bataljona divizije, teški motorizirani artiljerijski divizion, štabne čete divizije i 1. SS puka, pionirski bataljon divizije, dijelove svog p. a. divizionu i kompletan ojačani 92. motorizirani puk.

Od ovih snaga formirao je dvije borbene grupe Hildebrandt i Bischof. Prva je 22. 9. u 6,30 krenula borbena grupa Hildebrandt pravcem Imotski—Lovreć—Cista, a za njom stepen desno, smjerom Imotski—Studenci—Aržano—Vrpolje—Jabuka borbena grupa Bischof.⁶⁸⁾

Jedinice Imotskog sektora i 1. proleterska brigada napadale su ove grupe i nanosile im znatne gubitke, ali ih nisu uspjele zaustaviti, pa su prethodnice borbene grupe Hildebrandt 23. 9. u 10,30 sati izbile u Trilj gdje su divizijska štabna četa i štabna četa 1. lovačkog puka obrazovale

⁶⁷⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/676 do 679.
⁶⁸⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/650—655.

Jpkm

mostobran preko Cetine. Sutradan je borbena grupa Bischof zauzela Grab i Jabuku i spojila se sa grupom Hildebrandt.

Još dok se pripremao prodor ovih motoriziranih grupa u Sinj je prebačena 19. 9. avionima jedna izviđačka četa, a 20. 9. i 2. bataljon 2. SS puka, ali bez 2. čete koja se nije uspjela iskrcati, jer su artiljerija i minobacači 3. krajiške proleterske brigade žestoko tukli sletno-poletnu stazu i zapalili jedan avion Junkers-52. Zbog toga je četa vraćena na-
trag na mostarski aerodrom.

Njemačka 114. divizija nije mogla sa zapada ispoljiti jači pritisak prema Splitu zbog dejstva jedinica Kninskog sektora, ali od 24. 9. i njeni, dijelovi su prešli u nastupanje. Iz Drniša je pravcem Siverić—Miočić—Maovice napao 114. izviđački bataljon. Njegova tenkovska kolona odbacila je dijelove 3. dalmatinske brigade na Svilaji i prije podne istoga dana iz-
bila u Vrliku. Nedaleko od sela Koljana, iznenadivši na maršu Dinarski bataljon, ova neprijateljska motorizirana kolona odbacila ga je sjeverno od komunikacije Vrlika—Sinj, a bataljon 10. krajiške brigade južno od te ko-
munikacije. Sutradan je produžila nastupanje i 26. 9. u 8 sati dostigla Sinj.

Druga neprijateljska borbena grupa, sastavljena od oko 2 bataljona iz 741. brdskog puka, ojačana artiljerijom, otpočela je također 24. 9. nastupanje iz Drniša prema Muću, a treća iz Šibenika prema Perkoviću i Primoštenu. Zaprijetila je opasnost da se branioци Splita nađu uklije-
šteni od jakih neprijateljskih snaga.

Dok neprijatelj, privlačeći iz dubine i s drugih pravaca sve nove snage, vrši sve žešći pritisak prema Splitu, dotle je njegova grupa »Peter-
sen« u Klisu i dalje prisiljena na teške odbrambene borbe. Bataljoni 1. dalmatinske i Splitske brigade vrše na njih danonoćni pritisak, pa Štab 7. SS divizije izvještava:

»Nakon žestoke artiljerijske pripreme neprijatelj je noću 17/18. 9. ponovo poduzeo napade na grupu »Petersen«. Napadi su trajali od 22,00 do 02,30.« (Izvještaj za 18. 9.).⁶⁹⁾

»Kod grupe Petersen noću jaka artiljerijska i minobacačka vatra na tvrđavu i mjesto Klis. Teška baterija sa položaja južno od k. 79 (3 km istočno od Splita) od 22,30 do 01,30 tukla Tvrđavu«. (Izvještaj za 20. 9.).⁷⁰⁾

»Preko noći 20/21. minobacačka vatra na položaje k. 576. Od 06,00 neprijateljska mitraljeska i minobacačka vatra po položajima grupe Petersen«. ⁷¹⁾

»Na položaje grupe Petersen artiljerijska i minobacačka vatra«. (Izvještaj za 22. 9.).⁷²⁾

»Petersen i II/I odbili jake napade« (23. 9.).⁷³⁾

»Petersen javlja o pojačanoj artiljerijskoj vatri, te o napadima koji se iz časa u čas pojačavaju«. (24. 9.).⁷⁴⁾

⁶⁹⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—680 do 683.

⁷⁰⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—667 do 677.

⁷¹⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—659 do 667.

⁷²⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—650 do 655.

⁷³⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—644 do 645.

⁷⁴⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556—631 do 632.

»Na položaje grupe Petersen od 21.00 do 01.10 jaka neprijateljska artiljerijska vatra. Uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre od 0.10 do 01.35 žestoki neprijateljski napadi na položaje grupe Petersen sa sjevera, sjeverozapada, sjeveroistoka i juga. Svi napadi odbijeni.« (Izvještaj za 23. 9.)⁷⁵⁾

»Kod Klisa položaj pješadije pod artiljerijskom i minobacačkom vatrom, koja je uveče pojačana.

Noću aktivnost izviđačkih i udarnih jedinica.

Skladište u Klisu uništeno punim artiljerijskim pogotkom.« (Dnevni izvještaj za 24. 9.)⁷⁶⁾

O ovome je Vojmir Kljaković zabilježio u svoj dnevnik doslovno:

»16. septembra. Jutros smo otvorili vatru na tvrđavu (iz artiljerije na Kučinskim lokvama). Bio sam u početku vrlo nezadovoljan pogocima, ali postepeno smo ispravili gađanje (nemam sve instrumente, niti ikakve tablice za gađanje ni topografsku kartu). I u jedan mah, kada

⁷⁵⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV-N-T-314-55-63 do 69.

⁷⁶⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-314-56620 do 627.

sam promijenio cilj gađanja, pogoci su bili izvanredno precizni. Zapalili smo položaj njihove baterije, a zatim kada sam produžio gađanje, eksplozirala je municija pored topova njihove baterije.

19. septembra. Opet smo gađali ciljeve u tvrđavi. Zapalili smo dvije barake. Danas smo ispalili 104 granate (na tvrđavu).«

Toliko je o borbama oko Klisa zabilježeno u neprijateljskim službenim dokumentima i dnevniku Vojmira Kljakovića. Od Štaba brigade nije o ovim borbama sačuvan ni jedan dokument, a štabovi bataljona nisu u tom vremenu pismeno ništa ni obrađivali.

BORBE U POVLAČENJU KA DINARI

Kada je bez uspjeha okončan napad na Sinj 6. krajiške brigade 4. divizije i 3. krajiške proleterske brigade 1. proleterske divizije u noći 22/23. 9, a poslije izbijanja na prilaz Trilju jakih njemačkih snaga, u Štabu 4. operativne zone je ocijenjeno da bi dugotrajna obrana Splita bila necjelishodna, pa je donijeta odluka o njegovu napuštanju. Odmah 23. 9. Štab zone je izdao Zapovijest⁷⁷⁾ u tom smislu, u kojoj se, pored ostalog kaže:

»Motorizirana divizija 'Princ Eugen' jačine 10—12 hiljada vojnika izbila je u toku jučerašnjeg dana do r. Cetine.

U takvoj situaciji naš je cilj sačuvanje žive snage i dobivanje u vremenu, kako bismo ljudstvo što prije organizovali i imali u rukama za preuzimanje inicijative pod novim uslovima.«

Dat je raspored snaga:

— 1. proleterska divizija zapadno i južno od Sinja, sa prednjim dijelovima do r. Cetine;

— 4. krajiška divizija na lijevu obalu r. Cetine i prema komunikaciji Livno—Sinj;

— 9. divizija zapadno od komunikacije Sinj—Split;

— Cetinska brigada da se nasloni na 9. diviziju i dejstvuje istočno od ove komunikacije;

— Šibenski sektor na ranijim položajima s tim da se poveže s 9. divizijom;

— Imotski sektor da napada neprijateljske komunikacije Imotski—Sinj—Split s naslonom na pl. Mosor i Kamešnicu;

— Štab Zone na pravcu Svilaje.

Njemačka borbena grupa »Hildebrandt«, nakon što je forsirala r. Cetinu, potisnula je dijelove Cetinske brigade i 1. proleterske divizije i do večeri 24. 9. posjela liniju Babica Ograda (k. 604), Orlovača (k. 542), Bubovača (k. 424), Ercegovci. Na toj liniji neprijateljske snage su zanoćile, a Štab 7. SS divizije je 24. 9. izdao zapovijest za pripremu napada na Split.⁷⁸⁾

⁷⁷⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 24—1.

⁷⁸⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/548 i 549.

Jpkm

U takvoj situaciji Štab 4. operativne zone izdao je zapovijest za napuštanje Splita 25. 9. 1943. U naređenju komandantu Imotskog sektora stoji:

1) Po naređenju ove zone evakuiše se Split, a jedinice neposredne odbrane dijelom idu *prema Kozjaku a dijelom će se nasloniti na Mosor.*

2) Neprijatelj će vjerojatno u toku sutrašnjeg dana zauzeti Split. Vaš će sektor privremeno ostati od nas odvojen.

3) Ti postaješ odgovoran za sve jedinice između Biokova i pravca Sinj—Split. Poveži se sa Prvom proleterskom brigadom.«⁷⁹⁾

Istog dana je Štab zone izdao naređenje i komandi Šibenskog sektora da uputi jednu brigadu na prostor između Drniša i Umljanovića radi koordinacije s 9. divizijom koja je dobila zadatak da spriječi nastupanje njemačkih snaga na pravcu Drniš—Muć. Dalje se u naređenju navodi: »Istočno od vas biće upućena dva bataljona Splitske brigade na prostoru Malačka—Lećevec—Brštanovo.«⁸⁰⁾ U smislu ova naređenja mnogo je jasnije kako je došlo do odvajanja dva bataljona s padina Mosora od ostalih dijelova Brigade, koji su se izvaljili smjerom preko Kozjaka, Moseća i Svilaje prema Dinari. Zbog obrane istočnog smjera izvlačenja ovi su bataljoni privremeno ostali u sastavu Imotskog sektora.

Još jedno naređenje izdao je Štab zone ovog dana koje se djelomično odnosi na Splitsku brigadu. Njime je Štabu 9. divizije naređeno:

»Načelnik vašeg Štaba drug Biočić neka se uputi na pravac Brštanovo—Lećevica—Malačka sa slijedećim zadacima:

1) Prikupiti sve boračko ljudstvo koje se nalazi na toj prostoriji i još uvijek nije opredijeljeno.⁸¹⁾

2) Pomoći Štabu Splitske brigade.

3) Dobiti kontrolu i uzeti pod svoju komandu jedinicu koja se formirala u Kaštelima od pozadinskih straža.⁸²⁾

4) Uspostaviti kontakt sa komandantom Šibenskog sektora i komandom mjesta Trogir i jedinicom formiranom na tom prostoru.

5) Razviti najširu patrolnu djelatnost kroz Kaštela sve do Klis—Solin.

6) Po mogućnosti slati prurušene ljude u Split.

7) Postaviti objavnice na cesti Gizdovac—Neorić.⁸³⁾

8) Omogućiti s ovim Štabom vezu.

9) Omogućiti da se ovo naređenje Imotskom sektoru i Štabu 1. proleterske prebaci još tokom ove noći i to preko mora uz pomoć Komande mjesta Kaštela i Komande mjesta Trogir. O ovome nas obavjestiti.

Milić«

⁷⁹⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 26—1.

⁸⁰⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, f. 1, dok. 24.

⁸¹⁾ Radilo se o grupi jugonaionalista koji su, pod vodstvom pukovnika Zuvita, iz Splita i Kaštela u danima kapitulacije Italije izišli na pl. Kozjak, i pod nazivom »Jadranski korpus« pokušali formirati neke svoje jedinice. Dio tih nacionalista prešao je na stranu NOV i u toku mjeseca rujna upućen je u sastav raznih brigada, a dio prebjegao četnicima popa Momčila Đujića u okolini Knina. (Knjiga depeša 4. operativne zone — Arhiv VII — NOV — k. 1491 br. reg. 142—7).

v To je u stvari bio Kaštelanski bataljon, kome se u toku povlačenja priključilo oko 400 stanovnika Kaštela. Nakon prelaska Moseća i Svilaje, jedan dio ove mase uključen je u vrđovu na pl. Dinari u sastav Brigade. Kaštelanski bataljon postao je <1. bataljon 4. splitske brigade, a dio ovog ljudstva ušao je u sastav novoformiranog Dinarskog odreda.

Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 15—1.

Mi s padina Kozjaka i Mosora, a Nijemci i ustaše iz Klisa, slušali smo u toku dana 24. 9. i noći 24/25. 9. detonacije u Splitu, gledali paljevinu brodogradilišta i željezničke stanice predgrade. Pred zoru 25. 9. naređeno je povlačenje Solinskog, Splitskog i Šibenskog bataljona pravcem Solin—Malačka—Lećeveca. Na Malački se ovoj koloni priključio Kaštelanski bataljon i cijela masa od oko 400 ljudi i žena iz Kaštela. Negdje poslije podne doživjeli smo na putu Malačka—Lećeveca dva napada štuka. Nije bilo gubitaka. U toku noći 25/28. stanje se pogoršalo. Njemačke snage izvršile su snažan pritisak iz Sinja na položaje 3. krajiške proleterske, a dijelovi 9. divizije nisu uspjeli zaustaviti nastupanje 114. njemačke divizije iz Drniša prema Muću. Zbog toga su u dolini r. Vrbe hitno upućeni i bataljoni Splitske brigade sa zadatkom da spriječe dalje prodiranje dijelova njemačke 114. divizije komunikacijom Drniš—Muć.

Evo kako Vojmir Kljaković, prema sadržaju svoga dnevnika, opisuje evakuaciju Splita i položaja između Splita i Solina:

»U kasnu noć 24/25. 9. došao sam u Split po artiljerijsku municija koju je sutradan rano trebalo utovariti i transportirati na položaje. Te kasne večeri niko nam u Splitu nije kazao da predstoji evakuacija grada. Rano u jutro 25. 9. probudile su me silne detonacije na periferiji Splita. Odmah sam krenuo kroz grad i iznenadio se što nigdje ne susrećem naše borce. U gradu sam vidio tu i tamo male grupe starijih ljudi, očigledno zabrinutih i uplašnih. Videći me u uniformi, jedan me je zaustavio i oslovio: 'Druže, ima li još partizana u Splitu osim tebe?' Bilo mi je jasno da je u toku noći Split bio evakuiran. Vratio sam se pješice na Kučinske lokve i usput saznao da su se povukle i jedinice koje su se nalazile prema Majdanu. Baraka u kojoj se nalazio štab 4. splitske brigade blizu željezničke stanice Solin bila je upravo izgorila, pa sam odmah produžio do Kučinskih lokava gdje se nalazio dio naše artiljerije (točnije: kod Crne špilje). Tu sam zatekao sve moje borce. Odatle sam u pet sati popodne ugledao kako su njemačke oklopne jedinice cestom od Dugopolja stigle, u Klis i spojile se s posadom tvrđave.

U vjetrovitoj i kišnoj noći sa ovih padina Mosora vidio se odsjaj požara u Splitu. Kišilo je i u jutro slijedećeg dana, pa je izostala njemačka avijacija. Tog jutra ostali smo prikupljeni na Kučinskim kosama, bez ikakve veze s našim štabovima. Između nas i neprijatelja koji se približavao Mravincima i Kučinama bili su naši zaštitni dijelovi. Da bi mu usporili napredovanje i dobili na vremenu, otvorili smo vatru iz artiljerijskih oruđa na isturene dijelove neprijatelja u nastupanju. Nismo očekivali da će to dovesti do povlačenja prethodnica i privremeno zaustaviti one jedinice neprijatelja koje su napredovale prema Kučinama i Mravincima. Tada je neprijatelj uzvratio uraganskom vatrom artiljerije i minobacača tukući velikom preciznošću zaravan na Kučinskim lokvama. Zahvaljujući izvanrednom prirodnom zaklonu tada sam imao samo jednog teškog ranjenika. Morali smo se odatle povući. Prije toga sam lično s jednim borcem zazidao u stijenu jednog bunara na Kučinama

topovske zatvarače da neprijatelj ne bi koristio naša oruđa koja nismo mogli izvući. Ako taj bunar postoji i danas u Kučinama, siguran sam da se tamo još nalaze sakriveni zatvarači topova.«

Kada su 25. 9. na večer snage 7. SS divizije izbile u selo Gizdovac, presječen je put evakuacije Kaštela—Lećeveca—Gizdovac—Muć—Hrvače—most na r. Cetini kod Panja i dalje prema grebenu Dinare. Zbog toga je u Brštanovu ostalo dosta materijala i opreme koja se nije mogla evakuirati. Dijelovi 1. dalmatinske brigade spriječili su dalje nastupanje njemačkih snaga na zapad, pa je taj zaostali materijal bio sklonjen u tajna skladišta nekoliko dana kasnije.

Ujutro 26. 9. prebacio se Splitski bataljon Splitske brigade i pridati Šibenski bataljon preko Moseća. Bataljoni su posjeli položaje duž komunikacije u dolini Tijesna Vrba. Oko 10 sati našli su se pod udarom žestoke artiljerijske vatre i pritiskom njemačkih snaga. Izdržali su do 13 sati, a zatim odstupili na položaje Gradina—Donje Postinje, a neprijatelj je izbio u selo Vrbu.

Ni uz pomoć 3. bataljona 3. krajiške proleterske brigade nije uspjelo zadržati neprijatelja pa su njegovi prednji dijelovi do mraka 26. 9. izbili u Donje Postinje. Iz pravca Sinja je također izvršen žestok pritisak na položaje 3. krajiške proleterske u pravcu Muća, ali je neprijatelj bio odbijen.

Sutradan se preko komunikacije Drniš—Muć, kasno poslije podne, pod unakrsnom vatrom iz pravca Muća i Postinja prebacio posljednji — jedan bataljon 1. dalmatinske brigade — zaštitnica sa Moseća, a s njim i jedan vod Šibenskog bataljona, pod rukovodstvom autora ove monografije.

Jedinice Šibenskog sektora nisu se uspjele probiti ovim pravcem povlačenja, pa su, da bi se izvukle ispod udara neprijateljskih snaga, brodovima evakuirane na Brač.⁸⁴⁾

Sutradan su njemačke snage žestoko napale iz Neorića prema Muću. Nakon cjelodnevne borbe pred mrak je Muć napušten. Dio materijala i opreme koji se nije uspjelo evakuirati prethodno je spaljen. Na prostoru Milešina—Ogorje neprijatelj je tog cijelog dana bombama zasipao položaje Splitske brigade.⁸⁵⁾

Bataljoni su zanoćili u zaseocima Dadići—Mamići. U toku noći nije bilo dodira s neprijateljem, što je omogućilo i te kako potreban odmor. Spustili su se niski oblaci i rominjala je sitna kiša. Prva kiša koja je u napornom partizanskom ratovanju kvasila novopridošle borce. Kiša i niski oblaci — znali smo — štitit će nas od neprijateljske avijacije, čijem bombardiranju smo bili izloženi već punih 18 dana.

U osvit zore kolona je krenula bespućima Svilaje. Kod Vranovac-Lokve bataljoni su zadržani na odmor. Situacija na prelazu preko komunikacije Knin—Sinj u dolini Cetine nije bila jasna. Trebalo je izviditi i osigurati prebacivanje cijele 9. divizije na lijevu obalu rijeke. U tom

pravcu Stab divizije uputio je 1. dalmatinsku brigadu, a Šibenski bataljon dobio je zadatak da kao zaštitnica posjedne položaje na Turljači (k. 1342) i k. 1249.

Po padu mraka kolona je krenula preko Jelinjaka prema Otišiću na sjevernoj strani planine. Onda je počeo strahoviti prolom oblaka. Na svilajske vrhove kao da je legao pakao. Munje su gore na planini sijevale pored samog uha. Uraganski vjetar nabijao ledene kapi kiše kao hladnu tanad kroz odjeću i šatorska krila. Veza se prekivala, pa opet uspostavljala, dok na kraju nije od nekuda s čela kolone po vezi stigla komanda: »Ko-

mesar brigade naređuje kolona stoj«. Pravi potop od pljuska onemogućavao je i najmanji pokret. Slapovi hladne kiše nošeni vjetrom preturali su fizički slabije borce. Samo čvrsto se držeći jedan za drugog, zgureni, sklupčani mogli su se nekako održati da ih stihija ne pomete. Ujutro se nevrjeme stišalo, a planinska staza je pokazivala jezivu sliku. S obje njene strane ležale su lipsale talijanske mazge iz komora. Nisu izdržale nevrjeme. Začudo ljudi su se brzo oporavili, kolona je krenula. Negdje oko Otišića zagrijalo je već i sunce.

U toku dana 29. 9. pod zaštitom 1. dalmatinske i 10. krajiške brigade slivale su se dugačke kolone prema mostu u selo Koljani, prelazile r. Cetinu i produžavale prema Dinari.

Splitski i Solinski bataljon su 30. 9. zadržani na položajima Donji Bitelić—Zaseok. Šibenski bataljon je tog dana u selu Dabru rasformiran,

pa su njegovi borci upućeni u sastav 3. dalmatinske, a rukovodioci u sastav 4. splitske brigade, a Kaštelanski bataljon je upućen u Vrdovo.

Za vrijeme povlačenja i borbi u dolini rijeke Vrbe priključila se 9. diviziji i jedna četa Biokovskog bataljona s komandantom bataljona Svetom Katićem. I borci ove čete raspoređeni su u sastav 3. brigade, a rukovodioci u sastav 4. splitske brigade. Na Vrdovu je 1. 10. izdvojen neboraćki dio iz Splita i Kaštela izbjeglog stanovništva. Jedan dio je kasnije vraćen preko Svilaje i Muća natrag. Sposobni za borbu uključeni su jednim dijelom u Kaštelanski bataljon, a drugi dio raspoređen je u novoformirani Dinarski odred.

Tek ovdje na Dinari u Vrdovu prvi put su postrojena tri bataljona brigade, postavljeni su rukovodioci po četama i vodovima, a 2. listopada upućena su sva tri bataljona u Livanjsko polje radi konačnog sređivanja, obuke i čišćenja zaostalih grupa ustaške milicije i četnika.

BORBE 2. i 3. SPLITSKOG BATALJONA U SASTAVU IMOTSKOG SEKTORA

Kada su 25. 9. dva lijevokrilna bataljona povučena s položaja u Solinu i prebacila se preko Kozjaka i Moseća u dolinu rijeke Vrbe radi zatvaranja pravca Drniš—Muć—Sinj — dva bataljona na desnom krilu ostavljena su privremeno pod komandom Imotskog sektora.

Načelnik Štaba 9. divizije složio se da oni ostanu na Mosoru kako bi štitili zapadni bok snaga Imotskog sektora. A tim pravcem je trebalo prema Kamešnici prebaciti još dosta opreme i naoružanja evakuiranog iz Splita. Iz Splita je tih dana izbjeglo i mnogo stanovnika. Trebalo je vremena da se sposobni rasporede u jedinice, a nesposobni evakuiraju na otoke ili u pozadinu.

Iz Štaba 4. operativne zone upozorili su komandanta Imotskog sektora da će neprijatelj nakon zauzimanja Splita nastojati ovladati komunikacijom a svakako i masivom Mosora, te da požuri s evakuacijom materijala, opreme i naoružanja.

Prema izvještaju komandanta Sektora od 6. 10. njemu su južno od željezničke pruge Sinj—Split od 25. 9. pa dalje bile na raspolaganju ove snage:

- 1. bataljon Cetinske brigade,
- dva bataljona Splitske brigade,
- Splitski posadni bataljon,
- Omiška grupa bataljona.⁸⁶⁾

On je *te snage ovako* raspoređio:

- od mora duž rijeke Žrnovnice do Korešnice Splitski posadni bataljon i grupa boraca iz artiljerijske jedinice sa Kučinske lokve;
- 2. splitski bataljon od Kučinske grede do Klis-kose;
- 3. splitski bataljon od Klis-kose do Debelog brda;

⁸⁶⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 37—2.

- bataljon Cetinske brigade na sjevernoj strani Mosora;
- Omiška grupa bataljona prema Omišu, a dijelom prema Imotskom.

Bilo je jasno da te snage sastavljene preko 98% od novih boraca neće moći dugo zadržavati SS motorizirane i brdske jedinice, kojima se nije dugo mogla suprotstavljati ni 1. proleterska divizija. Ali trebalo je dobiti u vremenu.

Potisnuvši snage 1. proleterske divizije i Cetinske brigade, neprijatelj se, kako smo vidjeli, spojio sa snagama blokiranim u Dicmu i tu obrazovao liniju za napad na Split. U 11,30 sati 25. 9. njegova borbena grupa Hildebrandt uspostavila je vezu s grupom Petersen u Klisu. 1. bataljon 92. motoriziranog puka dostigao je liniju Prugovo-Konjsko, a 2. bataljon je istog dana izbio oko 12 sati na liniju Klis-kosa—Uvodići—Gizdić—Radić.⁸⁷⁾

Dvadesetipetog septembra u 17,20 Štab 7. SS divizije izvijestio je 15. brdski korpus:

»Dostignute jugoistočne padine Koštak (k. 644, 3 km sjeverozapadno od Klisa). Koštak još drži neprijatelj.

II/2 izložen jakim bočnim prijetnjama iz pravca Mosora.

Neprijateljska kolona sa tovarnom stokom u povlačenju iz prostora Visočnica (k. 907) — Bukova (855) — Sutina.

Požurivani udar na Muć 114. lovačke divizije zaustavljen.«⁸⁸⁾

26. 9. 1943. u 4 sata izdana je divizijska zapovijest za pripremu napada na Split. Prema toj zapovijesti formirane su dvije borbene grupe:⁸⁹⁾

a) Bobrena grupa »Petersen« I/1, II/2, IV/1, 1. brdska baterija i vod lakih oruđa, oko 1.800 vojnika, imala je nastupati od Klisa na Mravince i tamo se pripremati za napad na liniju bunkera u Splitskom polju sa I/1 i II/2. Sa IV/1 imala je prodrijeti preko k. 629 i onda zatvoriti prema istoku liniju istočno od Kučinske grede do k. 629 na Mosoru, a dijelom snaga zauzeti i držati k. 1043 Debelo brdo na Mosoru.

b) Bobrena grupa 92. motoriziranog puka sa divizionom »flakova« i oklopnom četom imala je napasti desno grebenom Kozjak do k. 677 (Sv. Juraj) i zatvoriti obronke Kozjaka do obale kod Sv. Kaje.

Glavni udar prema Splitu bio je, dakle, orijentiran preko položaja 2. i 3. splitskog bataljona. Oni su se 25. 9. povukli na liniju Kučinska lokva k. 939, k. 913.

Od Mravinaca do Mihanovića staja bio je raspoređen 2. bataljon, a dalje do k. 913 Treći bataljon. Kako se u toku noći 25/26. 9. povukla i 1. dalmatinska brigada, ostavivši samo slabe zaštitnice, to je 92. motorizirani puk svojim dijelovima do 11.30 sati izbio bez borbe na k. 677 na pl. Kozjak poviše Sv. Kaje. Međutim, je 3. splitski bataljon pružio otpor 4. bataljonu 1. SS puka, pa on do 12 sati nije uspio zauzeti k. 939 i 1043 na Mosoru. Tek oko 15 sati uspjelo je borbenoj grupi Petersen nakon

Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/593 do 601.

⁸⁸⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/606 i 607.

Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/547 do 549.

Jpkm

kratke ali žestoke borbe potisnuti dijelove 2. splitskog bataljona sa k. 629 i spustiti se na Kučinsku gredu. Iznenadeni dijelovi ovog bataljona na prostoru od Mravinaca do Kučinske lokve pretrpjeli su, u povlačenju prema Korešnici i Žrnovnici, znatne gubitke. Poginuli borci kasnije su sahranjeni na Kučinskom groblju. Još veće gubitke i stradanja pretrpjelo je neboraćko stanovništvo koje se bilo pred bombardiranjima sklonilo u tunele željezničke pruge i tupinoloma oko tvornice cementa u Majdanu. Bijesni esesovci su se nad golorukim stanovništvom izživljavali za gubitke koje su u proteklih 16 dana pretrpjeli u borbama oko Klisa.

Prema sjećanju Vinka Uvodića tamo su poginuli i borci Uvodić Nikola, Bralić Jerko, braća Kaja i Mirko Bubić, dok su u borbama na Mosoru nestali ili poginuli Dadić Marin, Perković Mladen i više drugih nepoznatih boraca.

Nedaleko od crkvice sv. Petra kod Kučina bio je položaj teške »brede«. Kad su esesovci izbili iza leđa ovog položaja, nišandžija Uvodić Stipe je gađao iz mitraljeza napadača koji se primicao iz pravca Klis-kosa, sve dok ga metak nije ranio u nogu. Njegov brat Petar, izvlačeći ga s položaja, nije propustio uništiti teški mitraljez.

Prema sjećanju i zabilješkama Vojmira Kljakovića iako su toga dana, 26. 9, dva puta uzaludno pokušavali da uspostave vezu s bilo kojim našim štabom, artiljerci prikupljeni na Kučinskim lokvama ostali su izolirani i popodne opkoljeni u širokom luku. Prethodno onesposobivši topove, samoinicijativno su se pod borbom probili iz obruča bez gubitaka, ali je zato njihovom komandiru bila presječena odstupnica, pa se tek slijedeće noći probio dalje. U povlačenju prema Žrnovnici nekoliko novih boraca bez borbenog iskustva samovoljno su krenuli drugim putem i pretrpjeli gubitke od nekoliko ranjenih i mrtvih.

Drugi bataljon 2. SS puka prošao je u 15 sati liniju Mravnice i napredovao prema Stobreču i predgrađu Splita, potiskujući slabe zaštitnice Splitskog posadnog bataljona, vršeći usput nečuvena Nasilja i teror. Citirajmo u izvodima divizijsku zapovijest za napad na Split izdanu 26. 9. 1943. godine:⁹⁰⁾

»1. Pred desnim krilom divizije danas nema neprijateljskog otpora. Grupa 'Petersen' je, nakon odbijanja bočnog neprijateljskog napada sa zapadnih padina Mosora zauzela naređene polazne položaje.

2. SS div. »Princ Eugen« sa podređenim 92. grenadir, pukom (motoriziranim) 27. 9. 43. zauzima Split.

3. Napadaju: (početak napada 07.00)

a) Grupa »Petersen« sa I/1 brd. lov. puka desno, a II/2. brd. lovač. puka lijevo, sa linije Mravnice—Kamen prema zapadu. Prvi cilj napada utvrđeni poljski položaj Sv. Duje—Kitoje. Slijedeći cilj istočna ivica Splita. Sa IV/1. brd. lovačkog puka i potčinjenom brdskom topovskom baterijom osigurava napad grupi »Petersen« na liniji bunkera: Stobreč—

⁹⁰⁾ Arhiv VII, mikroteka NAV—N—T—314—556/544 i 545.

k. 629—Debelo brdo prema istoku. *Sa ovog pravca očekivati neprijateljske napade za rasterećenje.*

b) Grupa von Hildenbrandt sa podređenim 1. divizionom »flakova« div. 7. i 1/2. oklop, četom na liniji: Klis—k. 576, 644 (Koštak), 602 (Osoje), 677, te cestovnim preprekama (Strassenspere) kod Sv. Kajo obezbjeđuje napad sa pravca sjevera i zapada i drži jednu bataljonsku borbenu grupu u rajonu Podi na vozilima pripremljenim da može poduzeti motorizirani udar na Split čim grupa Petersen dostigne prvi napadni cilj.

4. Napad podržavaju: 11/51. art. puka, 1/7. art. puka i IV/7. art. puka.

Podrška štuka počinje u 08.30.

Trupe se osiguravaju uzimanjem talaca. Svaki i najmanji otpor treba slomiti bezobzirnim terorom.«

Takvim metodama bezobzirnog terora SS divizija je nakon sedam-naestodnevnih borbi ušla u Split, iz koga su partizanske snage ranije evakuirane. Samo grupa »Petersen« ubila je u svom nastupanju od Klisa do Splita 150 civila, među njima nemali broj žena i djece, utvrđeno je na suđenju rukovodiocima 7. SS divizije pred Vojnim sudom u Beogradu nakon drugog svjetskog rata. A major Petersen dobio je za taj zločin orden »viteškog križa«.⁹¹⁾

Talijani, koji nisu pristupili partizanima ili evakuirani, njih 3 generala, 202 oficira i 9.000 vojnika i podoficira dopustili su da ih Nijemci bez otpora zarobe i otpreme u logore, a veliki broj oficira na stratište.⁹²⁾

Time epopeja borbi oko Splita još nije bila završena. To uvida i Stab 7. SS divizije, pa istog dana 27. 9. javlja 15. armijskom korpusu i Štabu 2. oklopne armije:

»Neprijatelj se povukao iz Splita. Oko Splita neprijateljski obruč. Masa na Mosoru. Opasnost kasnijeg zatvaranja. SS divizija produžava nadiranje kako bi razbila neprijatelja na Mosoru.

Snage: 92. motorizirani puk, dva bataljona SS divizije i 2 divizionu artiljerije.

11/92. već angažiran na Dugopolje. Nastupanje glavnine 29. 09. 1943, a predviđa se trajanje operacije do 03. 10. 43.«⁹³⁾

⁹¹⁾ Kakav teror su esesovci provodili u selima sjeverno od Klisa, vidi se iz Izvještaja 6. oružničke pukovnije NDH od 25. 10. 1943.

⁹²⁾ U razdoblju od 12. rujna do 2. listopada 1943. godine prilikom vršenja akcija od strane njemačkih oružanih snaga na području oružničke postaje Klis, u selima: Klis, Dugopolje, Konjsko, Mali Bročanac, sve kotar Omiš, izgubilo je život 127 osoba, među kojima dosta i djece. Ovom prigodom 103 osobe zatečene su kod domova i streljane, od djelovanja zrakoplovstva poginulo je 14 osoba, od kojih su neke izgorile u zapaljenim domovima, dok ih je 10 zarobljeno koji su pokušali bježati i strijeljano. Uzrok ovome je taj, budući su partizani prigodom dolaska njemačke vojske u odnosna sela pucali na njemačku vojsku. Od 103 osobe koje su streljane kod svojih domova, sve su čestite i ispravne, ali su ostali kod domova očekujući dolazak vojske i tako životom platile.« (Zbornik, Tom IV knj. 18 dok. 206).

⁹³⁾ Pred Međunarodnim sudom u Nürnbergu kao dokument o ratnim zločinima 7. SS divizije bili su i njeni izvještaji o postupku s njenim dojučerašnjim saveznicima. Iz njih vidimo da su od njemačkog prijekog vojnog suda bili osuđeni i strijeljani: — general-major Pelligra, komandant artiljerije 18. talijanskog korpusa, — general-major Fulgosi, komandant 17. obalske brigade, — general-major Poticardi, komandant pionira 18. korpusa i još 54 oficira iz divizije »Bergamo«.

(Zbornik, Tom IV, knj. 18, dok. 176).

⁹⁴⁾ Arhiv VII, mikroteka, NAV—N—T—314—556/579 i 580.

Dijelovi 2. splitskog bataljona, koji su se povukli preko Žrnovnice, prikupili su se 26. 9. poslije podne kod Perčića staja i planinarskog doma na Mosoru, dok je 3. bataljon još uvijek bio na istočnom grebenu Debelog brda. Ova dva bataljona su noću 26/27. 9. napali isturene položaje 4. bataljona 1. SS puka na Koritu. Minobacačkom i mitraljeskom vatrom ranjeno je sedam neprijateljskih vojnika. Ali slabo uvježbani novopridošli borci i rukovodioci nisu mogli ozbiljnije ugroziti neprijatelja koji se brzo i vješto utvrđivao.

Tridesetak artiljeraca pod komandom Vojmira Kljakovića koji su se probili sa Kučinskih lokava rasporedili su se duž zapadne ivice šume, između grebena Perun i strmeni Mosora, da bi zaustavili nadiranje Nijemaca ovim pravcem u unutrašnjost Mosora. Ujutro 27. 9. dodijeljeno im je dvadesetak boraca da kao nova četa zatvori i brani zapadni prilaz Mosoru. Rasporedivši se duž ivice šume i dobro kamuflirani sačekali su njemački streljački stroj i na bliskom odstojanju nanijeli mu gubitke. Kada je četa istrošila svu municiju, povukla se bez gubitaka na novi položaj, upravo u trenutku kad su Nijemci otvorili jaku artiljerijsku i minobacačku vatru po ivici šume. Sutradan četa je dobila nešto municije i novu manju grupu boraca sa zadatkom da organizira napad na sjeverozapadnoj strani Mosora prema Dugopolju i Grlu na istaknute njemačke položaje. Tu je u tri uzastopna napada 1. 10. četa ubila 14 Nijemaca i pretrpjela gubitke od 11 ranjenih, a među njima i teško ranjenog komandira čete Vojmira Kljakovića.

Bataljon pod komandom Mladinov Dušana povio je svoju liniju obrane grebenom Mosora prema s/z i istoku, a bataljon pod komandom Spira Markovića prema zapadu, od Žrnovnice do k. 1061.

Na tim položajima oni su bili 29. i 30. 9, te 1. i 2. 10. tučeni artiljerijom iz rajona Dugopolje—Podi, i vodili su borbe s izviđačkim dijelovima 7. SS divizije. U tim borbama, vođenim uz obostrane znatne gubitke, poginuli su Matulović Marin i Listeš Spiro, a ranjen je komandir čete Bubić Mirko.

Međutim, snage 92. motoriziranog puka nakon izbijanja u selo Rošče produžile su napade duž desne obale Cetine, a dijelovi 7. SS divizije potisnuli su s dominantne točke na brdu Perun Splitski posadni bataljon. Dvije čete 3. splitskog bataljona napale su u takvoj situaciji kod Dolca iza Mosora jednu isturenu njemačku grupu i 30. 9. poslije podne nanijele joj gubitke od 3 mrtva i 6 ranjenih. Grupa se hitno povukla, a neiskusno rukovodstveno nije produžilo napad, mada su postojali uvjeti da se neprijatelju nanese i veći gubici.

Borci i rukovodioci u oba splitska bataljona Splitske brigade i Splitskom posadnom bataljonu bili su dobrovoljci koji su u danima kapitulacije Italije stupili u jedinice. U takvim jedinicama nije moguće bez ikakve obuke stvoriti čvrstu koheziju i subordinaciju. Nikakav entuzijazam ne može nadoknaditi potpun nedostatak vojnog obrazovanja i iskustva starješina, a revolucionarna svijest može samo djelomično nadoknaditi neobučenosť i neiskusťvo boraca. To je znao i Stab Imotskog sektora. Zbog toga nije za njega neočekivano, iskrasao problem držanja

ovih snaga u defanzivnim borbama, i znatni gubici koji su time bili uzrokovani, pa i osipanje prilikom povlačenja.

Iz tih razloga je on bio donio odluku da ove bataljone povuče preko Cetine na istok, na barem nekoliko dana vojne i političke obuke, gdje bi ih sredio i popunio iskusnijim rukovodećim kadrom. U tu svrhu je od Štaba 1. proleterske zatražena pomoć u kadru. Prva proleterska brigada, koja se u to vrijeme nalazila sa svojim položajima prema Trilju—Duvno i Imotskom, glavninom duž komunikacije Imotski—Trilj, uputila je osam Dalmatinaca, među njima Nikolu Vidoševića, Jozu Turića, Filu Radića, Marka Bobana i Ivana Burmaza, koje je Štab sektora uputio na Mosor. Nikola Vidošević trebao je odmah primiti dužnost komandanta, a Jozo Turić politkomesara u ovim bataljonima Splitske brigade. Ostali su trebali preuzeti dužnost komandira i politkomesara u četama. Kako je bataljonima u isto vrijeme, kada su oni stigli na Mosor, stiglo i naređenje za pokret, to je preuzimanje dužnosti odgođeno do završetka prvog marša. Kako se sjeća Nikola Vidošević, on i Jozo Turić su preuzeli dužnost u selu Gornje Sitno i nakon podjele ručka krenuli s bataljonima u pravcu Lovreća.

Drugog listopada donijeta je odluka da se područje Mosora napusti.

Komandu Imotskog sektora je, naime, 1. 10. 1943. Štab 1. proleterske obavijestio da brigada u vezi novog zadatka (napada na Duvno i Livno) po naređenju Štaba 1. proleterske divizije treba najkasnije 2. 10. da napusti ovaj prostor. U vezi s tim Imotski sektor je od 1. proleterske trebao preuzeti obranu pravca od Imotskog i od Trilja.⁹⁴⁾

Na sastanku Štaba sektora, kojem su prisustvovali i komesar 1. proleterske brigade, član PK KPH za Dalmaciju Drago Gizdić i članovi K. K. KPH Omiš, donijeta je odluka:

— da se sve snage povuku u pravcu Lovreć—Cista—Aržano s naslonom na 1. proletersku brigadu, koja je trebala djelovati oko Duvna;

— da se na terenu Mosora ostave 3 čete s po 30 boraca, u cilju zaštite magazina i gerilskih dejstava.⁹⁵⁾

Štab sektora je od grupe omiških bataljona, Splitskog posadnog bataljona i Imotskog odreda, namjeravao formirati dvije brigade. Do toga nije došlo uslijed drukčije odluke Štaba 4. operativne zone.

Dok je vršena ova pregrupacija i povlačenje na novu prostoriju, Imotski sektor primio je obavještenje od 1. proleterske brigade da je njen 2. bataljona u noći 1/2. 10. sa sektora Biorine prema Trilju izvršio pokret na novu prostoriju, te da je pravac od Trilja ostao nekontroliran. Istim pismom je javljeno da je grupa omiških bataljona tražila pojačanje zbog neprijateljskog ispada od Trilja prema Blatu na Cetini i s. Dolac.⁹⁶⁾ Iz dokumenata se nije moglo utvrditi da li je uslijed stjecanja svih ovih okolnosti pravac od Trilja ostao neposjednut 2. i 3. 10, ali s obzirom na događaj koji se zbio u Lovreću 4. 10. to se mora pretpostaviti.

⁹⁴⁾ Zbornik Tora IV, knj. 18, dok. 87.

⁹⁵⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 6—13.

⁹⁶⁾ Zbornik Tom IV, knj. 18, dok. 17.

»Naveče 3. 10. bataljoni su zanoćili u Lovreću — piše u svojim sjećanjima Nikola Vidošević, komandant bataljona. — Isturili smo samo neposredno osiguranje, jer se pretpostavljalo da je teritorij osiguran i prema Imotskom i prema Trilju. U toku noći i jutra pristigla su u Lovreć još neke jedinice. Ovakvo značajna koncentracija, mogla je biti privlačna meta za njemačku avijaciju. Štabovi bataljona nisu poznavali situaciju; ali su budući je bio lijep, sunčan dan, zbog opasnosti od zračnih napada, naredili da vojska izide na okolne brijegove i rasporedi se po vrtačama. Na opasnost od tenkova nije nitko ni mislio, niti je takvo nešto očekivao. Meni je komandant Sektora kazao da se prema Trilju nalazi jedan bataljon iz Grupe omiških bataljona. Tako smo radni vod i kuhinje ostavili u selu, a tamo su se po kućama odmarale i neke jedinice koje su tog jutra pristigle u Lovreć, mislim Splitski posadni bataljon.

Oko 11 sati sa kose sjeverno od Lovreća oglasio se mitraljeski rafal, a odmah zatim iz sela su kao lavina prema nama, na brežuljcima oko Lovreća, nasrnuli u bijegu borci iz pristiglih jedinica. Neki, kako su se zatekli na odmoru bosu, poluodjeveni, nezavezanih cipela. Vikali su: »Evo njemački tenkovi!« Ja i politkomesar Turić poduzeli smo sve da ne dođe do panike, koja je zahvatala i naš bataljon. U selu je odjekivala pucnjava topova i mitraljeza. Nismo znali o kakvim i kolikim neprijateljskim snagama se radi. Politkomesar, koji je rodom iz tog kraja predložio je, kada smo donekle u tome uspjeli, da se povučemo prema Biokovu. Kasnije sam saznao da su njemački tenkovi upali iznenada u selo i zatekli mnoge borce Posadnog bataljona na spavanju. Nije mi poznato koliki su gubici nastali u tom iznenadnom neprijateljskom napadu.

Nakon povlačenja na Biokovo proteklo je nekoliko dana dok smo uspostavili veze sa Komandom Imotskog sektora. U tom vremenu smo održavali vojnu i političku obuku a snadbijevanje smo nekako, zahvalivši politkomesaru Turiću, organizirali preko N.O.O. u Zagvozdu.«⁷

»Upad njemačkih tenkova u Lovreć bio je — sjeća se Rusko Vuković, tada vodni delegat u 2. splitskom bataljonu — potpuno neočekivan. Naše komore zatekli su u pripremanju ručka. Ja sam se sa svojim vodom nalazio u šumici nedaleko crkve. Kada je otpočela pucnjava, iz zaklona jednog suhozida otvorili smo vatru iz našeg puškomitraljeza i pušaka po njemačkoj koloni. Čelni njemački tenkista je pokrio haubu tenka i na nas otvorio brzu paljbu iz topa. Mijenjajući položaje izbjegavali smo topovsku vatru i odgovarali rafalima mitraljeza dko pola sata, a onda smo se povukli prema Studencima«.

Ni o ovom sudaru s njemačkom motoriziranom kolonom u našim arhivama nije nađen nikakav podatak, ali u Izvještaju Zapovjedništva glavnog stožera domobranstva za 7. 10. 1943. stoji:

»Njemačka motorizirana skupina iz Sinja nakon žestokih borbi u s. Lovreć (35 km j. ist. od Sinja) stigla je 4. 10. u Mostar.«⁹⁸

⁹⁸) Kratka sjećanja Nikole Vidoševića, u arhivi autora.
Zbornik, tom V, knj. 20, dok. 205.

Za neprijatelja su to ipak bile *žestoke borbe*, a o njima se evo nisu mogli prikupiti nikakvi značajniji podaci iz naših izvora.

Nakon ovih borbi jedan bataljon se povukao prema Biokovu, a drugi na sjever prema Studencima. Dio boraca se osuo i probijao se natrag prema Mosoru, a dio prema Biokovu. Neki su uz put stradali, a neki su se priključili drugim jedinicama, mahom Imotskom i Mosorskom partizanskom odredu.

Nekoliko dana kasnije prikupila je Komanda Imotskog sektora oba bataljona i po naređenju iz 4. operativne zone uputila ih na sektor Aržano—Kamensko u sastav svoje brigade.

Time su borbe u obrani Splita završene. Njemačka 7. SS divizija ovladala je gradom, ali uz velike gubitke. Iz njenih izvještaja, koji su se, valjda kao olakotna okolnost za počinjene zločine, našli pred Međunarodnim sudom u Niirnergu, vidi se da je u borbama za Split imala gubitke:

— poginulih	3 oficira, 9 podoficira, 79 vojnika;
—• ranjenih	20 oficira, 50 podoficira, 507 vojnika;
— nestalih	4 oficira, 4 podoficira, 81 vojnik.
Ukupno:	25 oficira, 63 podoficira, 667 vojnika. ⁹⁹⁾

SPAJANJE OBA DIJELA I KONAČNO FORMIRANJE BRIGADE

U noći 2/3. listopada neprijatelj je pred pritiskom snaga 1. proleterске i 4. krajiške divizije, te 1. dalmatinske brigade napustio Livno, a odmah zatim i Duvno. U takvoj situaciji Stab 9. divizije 3. 10. javio je Štabu 4. operativne zone:

»Po napuštanju Livna neprijatelj se povukao u pravcu Šujice.

Naša I dalm. brigada krenula je odmah po naređenju I Proleterске divizije prema Duvnu.

Treća brigada zauzeta je čuvanjem položaja na Vagnju a IV. brigada držanjem Livna i Livanjskog polja.

Mislimo da je pogodan moment za akcije naše divizije u pravcu Imotskog, za što nam je potrebna cijela divizija.

Molimo vas, ukoliko prilike dozvoljavaju, da za čuvanje Vagnja i držanje Livna uputite Cetinsku brigadu ili neke druge jedinice kako bi mogli osloboditi našu diviziju za akciju.

Molimo za najhitniji odgovor po ovom pitanju.«¹⁰⁰⁾

Ovo je prvi dokumenat iz kojeg se nedvosmisleno vidi da je brigada uvrštena u sastav 9. divizije, te da je dobila brojnu oznaku kao 4. brigada. Njeni bataljoni su raspoređeni: 1. u selu Guber, s tim da patrolira Lavino, 2. u selu Celebić, a 3. u selu Rujani, sa zadatkom da razoružavaju miliciju upućivanjem patrola jačine jedne čete u obližnja sela i tako vrše i praktičnu borbenu obuku.¹⁰¹⁾ Vidi se to iz izvještaja štaba 9. divizije

Zbornik, tom IV, knj. 18, dok. 176.

»») Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 18—2/1.

») Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 25—2/1.

za 8. 10. 1943. godine. Tako je konačno 1. splitski bataljon postao 1. bataljon, Solinski 2. bataljon, a Kaštelanski 3. bataljon brigade. Njihov stvarni raspored bio je: 1. u Čelebiću, 2. u Guberu, 3. u Rujanima. Štab brigade smjestio se u V. Guberu.

Već u prvim akcijama 1. i 3. bataljon razoružali su ustašku miliciju u Rujanima i Čelebiću, prikupili 20 pušaka i pripremali akcije za razoružavanje još oko 100 milicionera¹⁰²⁾ po brdima oko Čelebića, što su postepeno do 12. 10. i izvršili bez znatnog otpora neprijatelja. Zbog priprema 3. brigade za preuzimanje položaja 1. brigade duž komunikacije Trilj—Imotski upućen je 1. bataljon na Vaganj da po dubini posjedne položaje uz cestu Sinj—Livno, a 2. i 3. bataljon su 16. 10. izvršili pokret u sela Aržano i Vinicu. Dan ranije prebačen je iz Studenaca u Kamensko 2. i 3. splitski bataljon, pa je tamo od njih formiran 4. bataljon 4. brigade.

Tada su se spojila oba dijela brigade i pristupilo se konačnom sredivanju, raspodjeli raspoloživih kadrova, sastavljanju spiskova boraca, definitivnom rasporedu po vodovima i desetinama, i u 4. bataljonu, dok su 1, 2. i 3. bataljon to obavili za vrijeme boravka u Livanjskom polju.

U predahu između borbi za obranu Splita, koje su uglavnom okončane do 30. 9. pa do 15. 10. primljena je i naredba Vrhovnog štaba NOV i POJ¹⁰³⁾ od 7. 10. 1943. godine o formiranju 8. korpusa i rasformiranju 4. operativne zone.

Prema točki I naredbe u sastav 8. korpusa ušle su: 9. 19. 20. i 26. divizija NOV, te svi partizanski odredi na teritoriji Dalmacije i dalmatinskih otoka. Točkom II određen je Štab 8. korpusa u sastavu:

- komandant Pavle Ilić
- politkomesar Ivo Kukoč
- načelnik Štaba Maks Baće.

Točkom III određene su brigade koje ulaze u sastav pojedine divizije, a točkom IV sastav štabova divizije. U sastav 9. divizije ušla je I, III i IV dalmatinska brigada, a u Štab divizije imenovani su:

- komandant major Ante Banina
- politkomesar Edo Santini
- načelnik Štaba Momčilo Poleksić.

Na temelju ove naredbe Štab 8. korpusa izdao je 11. 10. 1943. naredbu¹⁰⁴⁾ o imenovanju štabova 10 novoformiranih dalmatinskih brigada. U Štab 4. dalmatinske brigade određeni su:

- komandant Vukotić Dukljan
- politkomesar Gizdić Josip
- zamjenik komandanta Babin Josip
- zamjenik politkomesara Drecun Sveto.¹⁰⁵⁾

U točki II iste naredbe Štab 8. korpusa razgraničio je divizijska organizaciona i operativna područja, tako da je određeno:

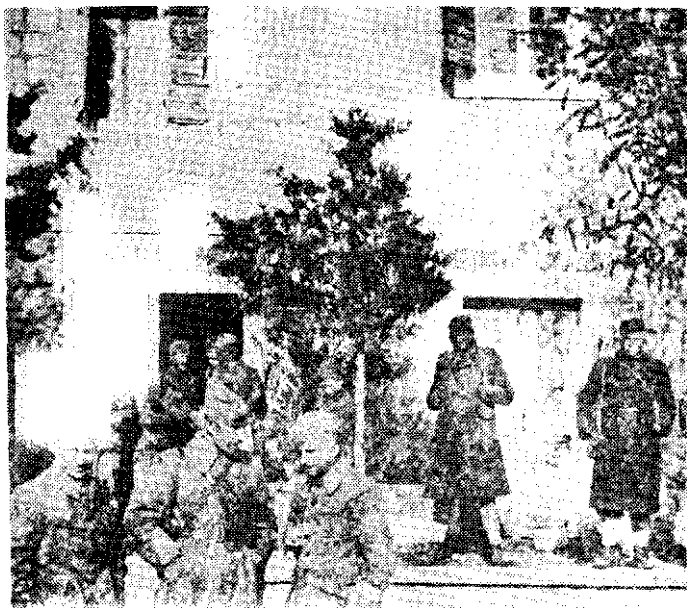
¹⁰²⁾ Arhiv VII, NOV, k. 516, br. reg. 2—1/3.

¹⁰³⁾ Zbornik tom V, knj. 20, dok. 51.

¹⁰⁴⁾ Zbornik Tom V, knj. 20, dok. 69.

¹⁰⁵⁾ Na dužnost adutanta Štaba brigade bio je u studenom 1943. g. postavljen Andrija Križević-Drina. Njega je na toj dužnosti u travnju 1944. zamijenio Dina Drašković. (Sjećanja Andrije Križevića u arhivi autora.)

- 19. diviziji područje sjeverozapadno od r. Krke i na sjeverodalmatinskim otocima;
- 20. diviziji područje između Krke—Grahova—Kamešnice i mora;
- 26. diviziji područje između linija Kamešnica—Mosor—Neretva, te poluotok Pelješac i svi srednje i južnodalmatinski otoci.

Članovi Štaba brigade, Aržano krajem listopada 1943. godine

Za 9. diviziju nije ovom naredbom bilo predviđeno posebno organizaciono i operativno područje.

Vjerojatno je ona kao najstarija divizija trebala da postane osnovna manevarska i udarna snaga korpusa — misao koju je još 19. rujna u svom dopisu kratko istakao Ante Biočić, tada načelnik Štaba 9. divizije:

»Potrebno je da 9. divizija bude udarna, ostale će se pored nje razvijati.«¹⁰⁶⁾

Međutim, događaji koji su uslijedili zahtijevali su nove odluke i drukčije grupiranje snaga, ali će Deveta divizija ostati do (oslobođenja Dalmacije uglavnom izvan njenih granica, što je predstavljalo znatnu teškoću, koliko u pogledu popune ljudstvom, toliko i u pogledu snabdijevanja, ali i čast da više od godine dana u posebnim uvjetima razvija bratstvo naših naroda.

Rukovodeći kadrovi za bataljone ovako reorganizirane 4. dalmatinske brigade bili su popunjeni dolaskom nekih drugova iz 1. dalmatinske brigade, zatim nekih Dalmatinaca iz 1. proleterske brigade, a u decembru mjesecu i iz 13. proleterske. Komande četa i vodova bile su popunjene uglavnom istaknutijim aktivistima NOP-a, članovima Partije i Skoja s terena.

Na dan postrojavanja 4. bataljona u Kamenskom u brigadi je bilo ukupno 974. borca. Od toga 885 muških i 89 ženskih. Raspolagala je s 852 puške, 20 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza, 1 lakim i 1 teškim bacačem, te 98 revolvera.

Brigada je imala 4 bataljona, četetu teškog oružja, minerski vod, vod za vezu, ambulantu i bojnu komoru — intendaturu s radnom četom.

Bataljoni su imali po 3 čete, prateći i radni vod.

Nisu se mogli naći podaci o rasporedu kadrova. Po sjećanju pojedinih drugova iznosimo ovdje *samo* podatke o štabovima bataljona.

JED. DUŽNOST	1. bataljon	2. bataljon	3. bataljon	4. bataljon
K-dant	Zekan Ivan	Bubić Marin-Prč	Milić Ante	Ban Boško
Pol. komesar	Borić Luka	Vukušić Ante	Crnogorac Dragutin	Guina Vinko
Zam. k-danla	Grgasović Ivan	Katić Sveto	Markov Jozo	Marković Spiro
Zam. komesara	Parać Mičo	Boban Vladu?	Rosandić Ante	Đorđević Veljko »Matić«
Obav. oficir	Grubišić Nikola	—	—	—
Intendant	Marasović Ilija	Katić Martin	Britvić Miro	Bralić Ante

Tako je konačno nakon 35 dana teških borbi i pokreta brigada administrativno i organizaciono sređena. Jedinstvene su i zadivljujuće okolnosti pod kojima je ona, kao što smo iznijeli, nastala. Redovito su u toku NOB brigade organizirane oko nekog jezgra, partizanskog odreda, grupe bataljona ili barem bataljona. Postepeno se prelazilo od *nižih* organizacionih formi ka višim. Uporedo su se u akcijama, a kasnije i

¹⁰⁶⁾ Arhiv VII, NOV, k. 1491, br. reg. 11—2/II.

na kursevima, osposobljavali rukovodeći kadrovi. A ova brigada nastala je **bez** takvog jezgra, od revolucionarne mase naoružanih civila, koji su u teškoj situaciji izišli da brane svoj grad od esesovske najezde. Jedinstveno je i to da je ta masa najprije ušla u borbe, tek u osnovi svrstana u improvizirane jedinice, pa je naknadno organizaciono sredi-

vana kao brigada. Njeni bataljoni nastajali su, u doslovnom smislu, neposredno na vatrenim položajima. Tu su se dojučerašnji radnici, seljaci i đaci neposredno pretvarali u ratnike, bez ikakve prethodne pripreme. To je ono čime se grad Split i njegova okolica s pravom ponosi.

Završimo ovo poglavlje pohvalom koja je polovinom oktobra 1944. godine pročitana u svim jedinicama brigade:

»Izražavam svoju zahvalnost i pohvalu borcima, komandirima i politkomesarima novostvorene Splitske brigade IX divizije, brigade splitskih radnika koji su se istakli u odbrani svoga rodenog grada Splita i koji su izdržali mnogobrojne njemačke napadaje i petnaestodnevna jaka njemačka bombardovanja ne napuštajući svoja mjesta na položajima. Držanje i borbenost splitskih radnika i boraca IX dalmatinske divizije služit će za primjer svim borcima naše Narodnooslobodilačke vojske.¹⁰⁷⁾

12. X 1943. godine

Vrhovni komandant
NOV i POJ
Tito

“) Zbornik, tom II (Bilten V. S. NOVJ) str. 388.